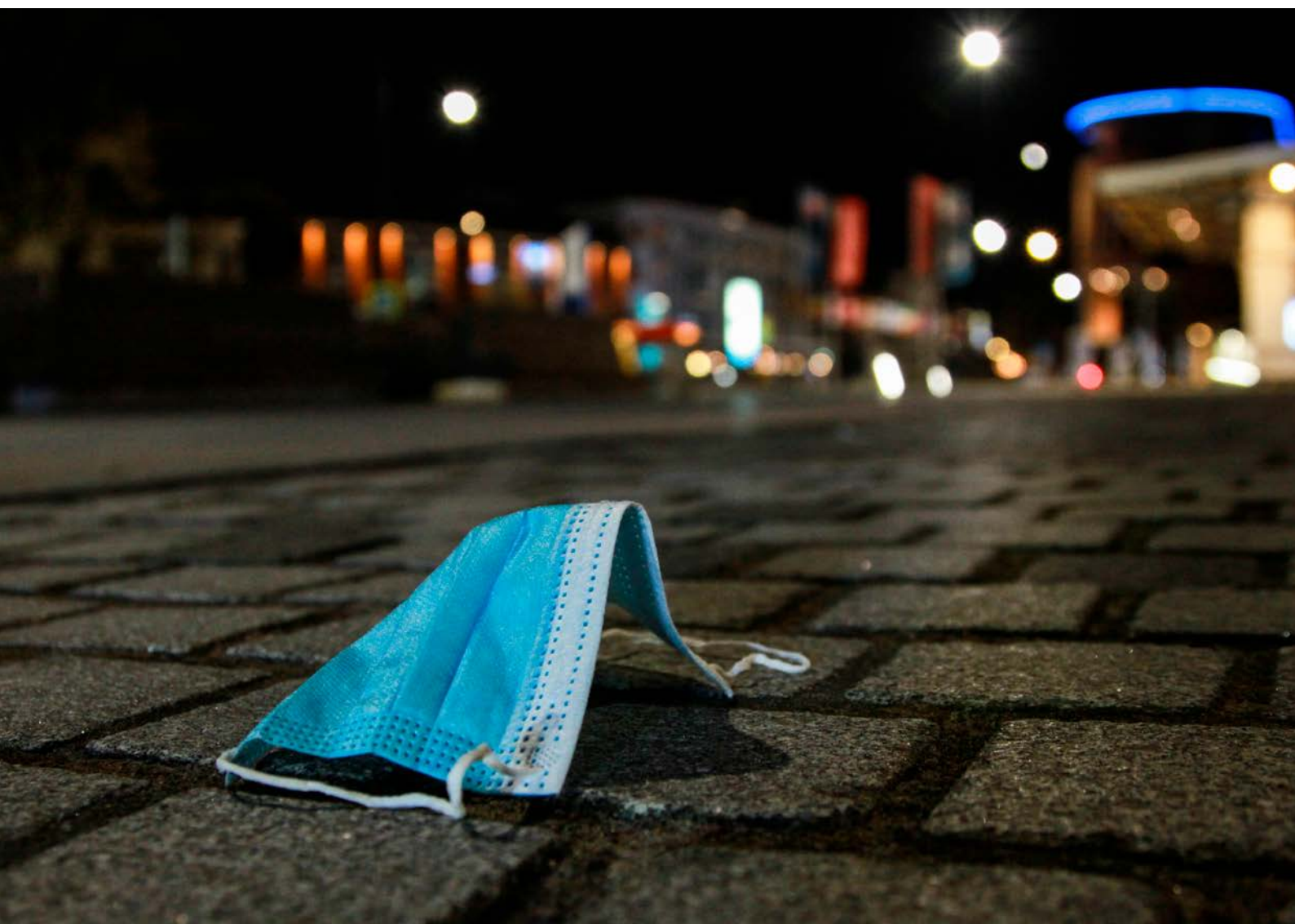

Sociaal en Cultureel Planbureau

Sceptische visies in het coronadebat

Lessen uit een *mixed methods*-onderzoek naar coronasceptis in Nederland

Sceptische visies in het coronadebat

Lessen uit een *mixed methods*-onderzoek naar coronasceptis in Nederland

Joep Schaper

Claudia Hartman

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, juni 2023

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2023

SCP-publicatie 2023-8

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | Anton Kappers

Vertaling samenvatting: Metamorfose Vertalingen, Utrecht

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

1. het digitale bestand (rapport) intact blijft;
2. u de bron vermeldt;
3. u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

Voorwoord	5
1 Een sociologische blik op coronasceptis	6
1.1 Belangrijkste bevindingen en implicaties	6
1.2 Democratie in crisistijd	7
1.3 Hoeveel ruimte voor afwijkende ideeën?	7
1.4 Burgerperspectieven op de coronacrisis	8
1.5 Aandacht voor sceptische perspectieven en overheidsdilemma's	8
1.6 Leeswijzer	10
2 Resultaten onderzoeksrapporten	11
2.1 Onderzoeksrapport <i>Coronasceptis in Nederland</i>	11
2.2 Onderzoeksrapport <i>Coronasceptis in de media</i>	12
2.3 Onderzoeksrapport <i>Op zoek naar alternatieven</i>	14
2.4 <i>Mixed methods</i> -inzichten in coronasceptis	18
3 Van resultaten naar implicaties	22
3.1 Relatie tussen de overheid en sceptische burgers	22
3.2 Uitsluiten of leren begrijpen?	23
3.3 Eigen onderzoek doen	24
3.4 Contentmoderatiebeleid op sociale media	26
3.5 Overheidscommunicatie	29
3.6 Reflectie op de journalistiek in crisistijd	30
3.7 Een open en integrale blik	31
Literatuur	32
Bijlage A Methodologische uitleg <i>mixed methods</i>-onderzoek	35
A.1 Pilotfase	35
A.2 Integratiefase	36

Voorwoord

Tijdens de coronacrisis trof de overheid maatregelen die sterk ingrepen in de persoonlijke levens van burgers. Zij vroeg burgers om sociale contacten te verminderen, 's avonds binnen te blijven en een gezondheidsbewijs te tonen bij het betreden van een café. Daarbij leunde de overheid op het vertrouwen van burgers in informatie over de ernst van het virus en het nut van gekozen maatregelen. Op hetzelfde moment doken in de media en in de persoonlijke kring van burgers narratieven op die de betrouwbaarheid van overheidsinformatie in twijfel trokken. Bij een deel van de Nederlandse bevolking ontstond scepsis over het coronabeleid. De overheid bleef proberen mensen te overtuigen van de betrouwbaarheid van haar informatie; de effectiviteit van de gekozen strategie om de coronapandemie te bestrijden was volgens de overheid in hoge mate afhankelijk van de mate waarin burgers bereid waren de regels na te leven. Het risico hierbij was dat de groep mensen met scepsis zich niet gehoord of zelfs buitengesloten voelde, waardoor hun wantrouwen eerder zou toe- dan afnemen.

In dit rapport beschrijft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) onderzoek naar coronascepsis en het wantrouwen dat daarmee gepaard gaat. Het einddoel is om te doordenken wat de overheid zou kunnen doen om de relatie te verbeteren met burgers die de overheid sterk wantrouwen. Het rapport vat de resultaten samen van drie deelonderzoeken naar coronascepsis: *Coronascepsis in Nederland*, *Coronascepsis in de media* en *Op zoek naar alternatieven*. In dit rapport bespreken we de implicaties van deze resultaten voor beleid. Het onderzoek past in een traditie van SCP-onderzoek naar het vertrouwen in de overheid, zoals het Continuonderzoek Burgerperspectieven en in het rapport *Sociaal Culturele Ontwikkelingen* (2023).

Dit rapport schetst een breed beeld van hoe coronascepsis en wantrouwen richting de overheid eruitzien in Nederland. Het laat zien hoe mensen die informatie van de overheid afwijzen en een andere kijk hebben op de coronacrisis het beleid van de overheid, regels op sociale media en berichtgeving in de journalistiek beleefd hebben. Zij voelen zich niet serieus genomen en beschrijven ervaringen van verschillende vormen van institutionele uitsluiting. Voor herstel van vertrouwen is het belangrijk dat beleidsmakers en andere professionals sceptische mensen met meer nieuwsgierigheid tegemoet treden. Dat kunnen ze doen door zich te verdiepen in hun manier van denken en de dieperliggende zorgen die achter hun scepsis schuilgaat. We nodigen ook de lezers van dit rapport uit om met een nieuwsgierige blik te lezen. Nieuwsgierigheid richting mensen met coronasceptische ideeën en richting de soms lastige dilemma's waar beleidsmakers voor staan tijdens een pandemie.

Prof. dr. Karen van Oudenhoven (algemeen directeur)

Drs. Marjolijn Olde Monnikhof (plv. directeur)

1 Een sociologische blik op coronascepsis

Tijdens de coronacrisis bestreed de overheid het virus met maatregelen die het leven van mensen beperkten. Zij vroeg burgers om sociale contacten te verminderen, er waren lockdowns en zelfs een tijdje een avondklok. Hierbij had de overheid het vertrouwen van burgers nodig, die werden gevraagd om overheidsinformatie over de ernst van het virus en de gekozen maatregelen tegen het virus te aanvaarden. Maar naast overheidsbronnen waren er in journalistieke media, op verschillende online platformen en in persoonlijke kringen andere verhalen – of narratieven – te vinden. Sommige daarvan bevatten informatie die recht tegenover het overheidsbeleid stond. Bij een deel van de Nederlandse bevolking ontstond scepsis over de informatie die de overheid verstreekte. Tijdens demonstraties tegen de coronamaatregelen werd bijvoorbeeld een groep mensen zichtbaar die overheidsinformatie over corona afwees en zorgen uitte over de intenties van het overheidsbeleid bij de bestrijding van de pandemie (Duin 2022; Baneke en Keuzenkamp 2021; Rosman 2020). Deze mensen wantrouwden de officiële lezing van de overheid over de coronacrisis. In dit onderzoek richten we ons op coronascepsis en het wantrouwen dat daarmee gepaard gaat. Het hoofddoel is om te doordenken wat de overheid zou kunnen doen om de relatie te verbeteren met burgers die de overheid sterk wantrouwen.

In dit rapport beschrijven we coronascepsis in Nederland aan de hand van de bevindingen van drie empirische studies met verschillende onderzoeksmethoden. We conceptualiseren *coronascepsis* in deze onderzoeken als twijfel aan of afwijzing van officiële informatie van de overheid over corona, en twijfel aan de goede intenties van de overheid met betrekking tot het coronabeleid. We onderzochten coronascepsis vanuit drie invalshoeken met verschillende onderzoeksmethoden en beschrijven de hoofdbevindingen in dit rapport. In de wetenschap is deze aanpak ook wel bekend als een *mixed methods*-onderzoek, omdat we inzichten vergaren met verschillende methoden en die samenbrengen. Door middel van een enquête onder de Nederlandse bevolking, op basis van een steekproef, onderzochten we welke vormen van coronascepsis leven onder burgers, hoe breed sceptische denkbeelden gesteund worden en met welke factoren scepsis samenhangt (onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland*). Daarnaast brachten we met een kwantitatieve inhoudsanalyse in kaart wat voor coronasceptische ideeën op sociale media en in journalistieke media voorkomen (onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media*). Ten slotte onderzochten we hoe coronasceptische mensen aankijken tegen de overheid, media en samenleving door middel van een digitale etnografie, waar diepte-interviews een onderdeel van waren (onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven*). De drie onderzoeksrapporten laten samen zien waar coronasceptische ideeën over gaan, hoeveel mensen in Nederland sceptisch zijn en waarom mensen op zoek gingen naar alternatieven voor overheidsinformatie.

1.1 Belangrijkste bevindingen en implicaties

Scepsis over corona begon vaak bij twijfel over de noodzaak van de verstrekkende maatregelen en de indruk van een eensgezindheid in de pers en politiek. Dit leidde ertoe dat sceptische mensen op zoek gingen naar alternatieve geluiden. Hun berichten op sociale media werden verwijderd, ze kwamen in confrontatie met de politie bij demonstraties en ze voelden zich niet serieus genomen in de media en in overheidscommunicatie. Hierdoor stapelden hun gevoelens van uitsluiting zich op en werd hun wantrouwen verder gevoed.

Een substantiële minderheid van de bevolking kijkt in meer of mindere mate sceptisch naar overheidsinformatie over corona. Ongeveer 3% denkt dat het coronabeleid niet door de Nederlandse overheid, maar door internationale organisaties wordt gemaakt en 20% geeft een sceptisch antwoord op drie of meer van onze vragen (negen was het maximum), bijvoorbeeld dat ze de informatie van de fabrikanten van de vaccins niet vertrouwen. Institutioneel wantrouwen is hierbij de belangrijkste statistische verklaring.¹ Veel andere mogelijke verklaringen (bv. psychisch welbevinden, eenzaamheid, mediadiet en in hoeverre iemand door de coronacrisis is geraakt) hebben geen statistisch significant effect.

¹ Strikt genomen gaat het om een gebrek aan vertrouwen. Voor de leesbaarheid gebruiken wij de term *wantrouwen*. Wij vinden dat deze termen voldoende in elkaars verlengde liggen.

Op basis van onze bevindingen pleiten wij voor een meer nieuwsgierige houding ten aanzien van coronasceptische mensen. De overheid en professionals die zich met scepsis bezighouden zouden zich niet moeten laten afschrikken door visies die op het eerste gezicht sterk afwijken van de overheidvisie. Interesse in de achterliggende zorgen van mensen en het gesprek aangaan kan voor meer wederzijds begrip zorgen. Bij beleid dat zich direct of indirect op coronasceptische mensen richt, is het belangrijk om te letten op de totaliteit van hun ervaringen. Nieuwsgierigheid naar de blik van sceptische burgers kan bijdragen aan het herstellen van vertrouwen in het beleid en de legitimiteit versterken. Wij doordenken wat deze houding betekent voor overheidsbeleid, en ook voor (overheids)communicatie die coronasceptische mensen raakt. Hierbij besteden we aandacht aan contentmoderatiebeleid van sociale media, mediawijsheid en de rol van de journalistiek.

1.2 Democratie in crisistijd

We voerden dit onderzoek uit tegen de achtergrond van lastige dilemma's waar de overheid voor stond, tijdens een crisis waar tegenstrijdige informatie tegenover elkaar is komen te staan. Geredeneerd vanuit de overheid hing de effectiviteit van de gekozen strategie om de coronapandemie te bestrijden in hoge mate af van de mate waarin burgers bereid waren de regels na te leven. Daarvoor was het dus van belang dat burgers overheidsinformatie betrouwbaar vonden. Over informatiebronnen in het coronadebat waren er ook bij verschillende instanties zorgen tijdens de crisis. Internationale instanties, zoals de Europese Commissie (EC) en de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) waarschuwden voor misleidende of onware informatie tijdens de coronacrisis, met name in relatie tot online bronnen (EC 2022a; WHO 2020).

Tegelijkertijd is het voor het functioneren van een democratie belangrijk dat burgers kritisch naar het overheidsfunctioneren kijken. Pluriformiteit aan bronnen en standpunten is ook belangrijk voor burgers om kennis van te nemen. Dat een bron conflicteert met wat de overheid voorschrijft, betekent nog niet dat deze bron onwaarheden bevat. Overheidsinformatie over corona is bijvoorbeeld weleens veranderd in de loop van de pandemie op basis van voortschrijdend wetenschappelijk inzicht, bijvoorbeeld de onderbouwing van het mondkapjesadvies. Het is mogelijk dat andere bronnen dan de overheid deze inzichten eerder verkondigden. En zelfs als een bron iets anders stelt dan de overheid en volgens wetenschappelijke standaarden onbewezen is of zelfs bewezen ongefundeerd is, hoeft dit vanuit democratisch perspectief niet per se schadelijk of gevaarlijk te zijn. In sommige gevallen kunnen deze bronnen bijdragen aan nuttige tegenspraak en de overheid uitdagen haar eigen afwegingen kritisch tegen het licht te houden.

1.3 Hoeveel ruimte voor afwijkende ideeën?

Waar de grens van gevaarlijke of schadelijke ongefundeerde informatie precies ligt, is een delicate vraag. De vrijheid van meningsuiting wordt namelijk binnen ons rechtssysteem niet als absoluut beschouwd, maar als een grondrecht dat afgewogen dient te worden tegen andere grondrechten. In de wet is vastgelegd op welke gronden de vrijheid van meningsuiting mag worden ingeperkt, maar de onderliggende vraag bij dit onderzoek is breder en van een andere aard. Deze gaat over hoeveel ruimte er zou moeten zijn in het maatschappelijk debat voor afwijkende ideeën over corona, die door de wetenschap of door de overheid als ongefundeerd en soms zelfs schadelijk voor de volksgezondheid worden gezien. Het gaat vaak niet over illegale uitingen, maar over de ruimte voor en waarde van afwijkende ideeën.

In een democratie gaat het niet alleen over de hoeveelheid ruimte die er is voor afwijkende informatie in het maatschappelijk debat. Een belangrijk uitgangspunt van een democratische informatiesamenleving is dat de overheid haar burgers geen mening mag opleggen (Dommering 2019). De Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB) waarschuwt de overheid dan ook om geen scheidsrechter te worden van wat wel en niet waar is (ROB 2019). Tegelijkertijd is accurate informatie een belangrijk democratisch goed en dient een samenleving waar alleen meningen een rol spelen voorkomen te worden (Dommering 2019). Burgers hebben baat bij betrouwbare informatievoorzieningen op basis waarvan zij politieke keuzes kunnen maken (Dommering 2019: 19). Journalisten vervullen daarbij een essentiële rol als een onafhankelijke partij met kennis, ervaring en beroepsregels over accurate waarheidsvinding (ibid.). De overheid moet de waarheid niet voorschrijven, maar wel haar best te doen om condities voor accurate waarheidsvinding te

stimuleren en te organiseren. De ROB betoogt bijvoorbeeld dat de overheid informatie met burgers dient te delen gebaseerd op waarheidsvinding van het parlement en de regering, gecombineerd met tegenspraak van de hoge colleges van staat, adviesraden, planbureaus en de journalistiek (ROB 2019: 54).

1.4 Burgerperspectieven op de coronacrisis

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) stelt in zijn werk de burger centraal. Een belangrijk onderdeel daarvan is onderzoek naar de visies en ervaringen van burgers. We onderzoeken wat burgers vinden en hoe beleid uitwerkt in de levens van mensen. Uit eerder onderzoek onder de algemene bevolking blijkt dat burgers aan het begin van de pandemie over het algemeen meer vertrouwen kregen in instituties (Dekker et al. 2020; Wagemans en Schaper 2021; Van der Meer et al. 2023). Ook het vertrouwen in elkaar nam in het algemeen toe en die saamhorigheid uitte zich in allerlei vrijwilligersinitiatieven tijdens de eerste coronagolf. Naarmate de crisis voortduurde daalde het gemiddelde vertrouwen in de politiek en de medemens weer tot het niveau van voor de pandemie (Miltenburg et al. 2022). Ook was er brede steun voor overheidsingrijpen, geflankeerd door compensatie voor economische schade. Mensen vonden in meerderheid dat medeburgers zich aan de maatregelen dienden te houden. Het belangrijkste punt van kritiek in 2020 was dan ook dat de overheid de maatregelen onvoldoende handhaafde (Van Noije en Sadiraj 2021). Tijdens de coronacrisis adviseerde het SCP op basis van onderzoek naar burgerperspectieven de regering en beleidsmakers over de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis. Heldere, transparante en complete communicatie stonden in die adviezen centraal om het vertrouwen in de overheid te versterken (SCP 2021a, 2021b).

De coronacrisis lijkt nu achter ons te liggen, maar we zien de relevantie van deze inzichten ook in het licht van andere thema's. De overheid vraagt vaker aan burgers om haar informatievoorziening en beleidskeuzes te vertrouwen, terwijl er burgers zijn die andere informatie onderschrijven en de intenties van de overheid niet vertrouwen. Zo zijn onze bevindingen relevant voor andere beleidsterreinen waar de overheid veel aanpassingsvermogen van burgers vraagt, zoals de stikstofcrisis en klimaatverandering (zie ook Mensink 2021).

1.5 Aandacht voor sceptische perspectieven en overheidsdilemma's

In dit onderzoek benaderen we coronasceptische ideeën met een open vizier. We doen geen uitspraken over het waarheidsgehalte van narratieven en maken daarom ook geen gebruik van labels als 'waar' en 'onwaar'. Dit doen we deels omdat we zelf niet altijd goed kunnen onderzoeken of iets waar is, maar vooral omdat dit soort verificatie niet het doel is van dit onderzoek. Het doel is te leren wat er speelt bij mensen die sceptisch zijn over corona en de overheid wantrouwen. *Factchecking* vanuit de positie van autoriteit als onderzoekers bij een overheidsinstantie zorgt voor een duiding die daarvan afleidt, en is in onze ogen niet gepast in de context van dit onderzoek.

We richten ons op een sociologische duiding van coronasceptis. We zien sceptis niet bij voorbaat als een maatschappelijk probleem. We kiezen ervoor om ons te richten op het brede spectrum van coronasceptis, die zowel raakt aan de twijfel over de intenties en competenties van de overheid als de overtuiging dat de overheid op basis van slechte intenties handelt. Door de brede waaier van sceptis inzichtelijk te maken, worden de mechanismen van institutioneel wantrouwen inzichtelijker.

In politicologische literatuur maken sommige onderzoekers onderscheid tussen wantrouwen (*distrust*) en sceptis (*mistrust*) als tegenhangers van vertrouwen (Devine et al. 2020; Jennings et al. 2021). Zij associëren wantrouwen met cynisme en angst, het uit zich in afhaken en is daarmee passief. Sceptis associëren zij met een actievare, meer open houding van bevragen en bekritisieren. Hoewel dit in theorie als een zinnig onderscheid klinkt, lopen deze begrippen in onze studies wat meer door elkaar. Uit het onderzoeksrapport *Coronasceptis in Nederland* blijkt bijvoorbeeld dat coronasceptis sterk samenhangt met institutioneel wantrouwen. En uit het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* wordt duidelijk dat een deel van de coronasceptische mensen die we hebben geïnterviewd inderdaad een actieve houding van bevragen heeft, en dat anderen minder onderzoekend zijn geworden en met een meer cynische blik zijn

gaan kijken naar de overheid. Wij zien wantrouwen en scepsis daarom als termen die in elkaars verlengde liggen. Coronasceptische mensen wantrouwen de informatie, competentie en/of intentie van de overheid en dat uit zich zowel in een bevragende actieve houding als in cynisme.

Onze brede sociologische benadering van coronasceptische ideeën leidt ertoe dat we ons niet per se richten op aspecten van coronascepsis die aan het strafrecht kunnen raken. Daar zijn politie en justitie voor. We erkennen dat er in de maatschappij en bij delen van de overheid zorgen leven over ondermijning en bedreigingen, verbonden aan bepaalde coronasceptische ideeën of actoren. Zo beschrijft de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTV) in een fenomeenanalyse een bovenlaag van coronaprotesten en een onderstroom met meer radicale uitingen (NCTV 2021). De NCTV beschrijft dat deze onderstroom verantwoordelijk is voor bedreigingen, vernielingen en openlijke geweldpleging bij coronademonstraties. Ook de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD) maakt zich zorgen om radicalisering onder een groep coronasceptische mensen en gebruikt daarbij de term 'anti-institutioneel extremisme' (AIVD 2023). Het bestaan van deze onderstroom en berichtgeving over uit de hand lopende demonstraties, kunnen het beeld van een grotere groep mensen gaan bepalen. Ons onderzoek is er daarom bewust niet op gericht om inzicht te bieden in eventuele verbanden tussen sceptische ideeën en strafbaar handelen.

Kader 1.1 Reflectie op referentiekader

In alle stappen van onderzoek doen zitten keuzes waarbij het referentiekader van de onderzoekers en hun institutionele context een rol spelen. In de keuze van een onderwerp, de uitwerking van de onderzoeksmethoden en interpretatie van resultaten zit een framing van de werkelijkheid besloten. Interpreteer je coronascepsis bijvoorbeeld als 'gezond wantrouwen' of als 'zorgelijke feitenpolarisatie'? We besteden in deze reflectie aandacht aan ons referentiekader, omdat een onderzoeksframe altijd ergens vandaan komt en omdat het belangrijk is om hier expliciet over te zijn. In de sociale wetenschappen wordt dit proces ook wel aangeduid als 'reflexiviteit' en reflecteren op 'positionaliteit' (Holland 1999; Holmes 2020).

Het SCP heeft een specifieke rol in het democratische proces, als rijkskennisinstelling die kritisch kijkt naar beleid op basis van kennis uit onderzoek. Zo kan het SCP bijdragen 'aan een verantwoorde keuze van beleidsdoelen en het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doelen te bereiken' (Aanwijzingen voor de Planbureaus 2012). Een belangrijke aandachtspunt van de organisatie is het functioneren van de democratische rechtsstaat en de relatie tussen de overheid en haar burgers (SCP 2021a). Het SCP schetst voor- en nadelen van beleidskeuzes, op basis van onderzoek naar hoe burgers geraakt worden door maatschappelijke ontwikkelingen en op basis van hoe burgers beleid zien en ervaren. Het SCP gaat echter niet over politieke waardenafwegingen en beleidsdoelstellingen, dat is aan de politiek.

We kiezen er in ons onderzoek voor om te focussen op de coronasceptische kant van het debat. Dit kan onbedoelde gevolgen hebben. Coronasceptische mensen kunnen zich bijvoorbeeld 'geproblematiseerd' voelen. De mensen die niet coronasceptisch zijn, kunnen het beeld krijgen dat wij niet geïnteresseerd zijn in hun belevingswereld, of hun zorgen en problemen tijdens de coronacrisis niet willen zien. In eerdere rapportages hebben we uitgebreid onderzoek gedaan naar de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis in het algemeen (De Klerk et al. 2020; De Klerk et al. 2021), en daarin ook naar ontwikkelingen van institutioneel en sociaal vertrouwen in brede zin (Wagemans en Schaper 2021). We kiezen nu voor een explicietere focus op coronascepsis, omdat we institutioneel wantrouwen beter willen begrijpen.

In dit onderzoek proberen we burgers met sceptische visies te leren begrijpen. We zien onszelf als kritische onderzoekers van overheidsbeleid, maar weten ook dat een interactie met ons vanuit het gezichtspunt van sceptische burgers een interactie is met de overheid waar zij argwanend tegenover staan of die zij afwijzen. Daarom stellen we het op prijs dat onze participanten aan het onderzoek hebben meegewerkt. Zo kunnen we leren hoe zij de coronatijd hebben beleefd en wat voor overheid zij in deze tijd zagen.

1.6 Leeswijzer

Dit rapport bestaat uit twee delen. Eerst vatten we de belangrijkste bevindingen van de drie onderliggende onderzoeksrapporten samen. Dit doen we per onderzoeksrapport, waarna we ook de inzichten beschrijven die de deelstudies samen bieden.

Vervolgens doordenken we de implicaties van onze onderzoeksbevindingen voor overheidsinstanties, sociale media en journalistieke media. Op het vlak van de overheid richten we ons specifiek op overheidscommunicatie, mediawijsheidsinitiatieven en beleid dat stuurt op contentmoderatie op sociale media. In de duidingen van onze onderzoeksbevindingen focussen we op de relatie tussen burgers en de overheid. We beargumenteren dat actoren bij de overheid, socialemediaplatformen en de journalistiek beter een nieuwsgierige dan een afwijzende houding ten opzichte van coronasceptis kunnen aannemen. Daarnaast verkennen we wat we kunnen leren van coronasceptis om vertrouwen, volksgezondheid en meerstemmigheid te balanceren in crisistijd.

2 Resultaten onderzoeksrapporten

2.1 Onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland*

In het onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland* onderzochten we coronascepsis aan de hand van een enquête die we onder een steekproef van de Nederlandse bevolking hebben verspreid. We wilden weten hoe breed gedragen coronascepsis was, en daarbinnen ook het draagvlak voor een aantal verschillende subonderwerpen. Daarnaast waren we geïnteresseerd in de rol van individuele factoren als mogelijke verklaringen voor coronascepsis, zoals de ervaren fysieke gezondheid en mentale gezondheid, gevoel van grip op het leven en eenzaamheid. We hebben ook de ervaringen van mensen tijdens de coronacrisis meegenomen als factoren, zoals of zij zelf (ernstig) ziek zijn geweest, long covid hebben (gehad) en of zij mensen kennen die ernstig ziek zijn geworden of zelfs zijn overleden. Vervolgens onderzochten we of het mediadiet van mensen een effect heeft op de mate waarin zij sceptisch zijn over corona. Ten slotte keken we naar het institutioneel en sociaal vertrouwen als mogelijke verklaring van coronascepsis.

Bij coronascepsis spelen journalistieke en sociale media mogelijk een belangrijke rol. Het gaat immers om de vraag welke informatie iemand wel of niet gelooft. Daarom onderzochten we ook hoe mensen willen dat sociale en journalistieke media omgaan met sterk uiteenlopende visies en onenigheid over feiten. Zeker wanneer informatie schuurt met wat officiële instanties als dreiging voor de volksgezondheid zien, kan de neiging van journalisten of sociale media zijn om alternatieve lezingen niet te willen delen. Anderzijds is het delen van pluriforme informatie belangrijk in een democratie, en het wegdrukken van de stemmen van minderheden is vanuit een democratisch oogpunt problematisch. We onderzochten ook de opinies rondom contentmoderatie, hoe mensen aankijken tegen de wenselijkheid hiervan en opinies over de rol van de journalistiek bij coronascepsis. Deze resultaten brachten we vervolgens in verband met coronascepsis.

2.1.1 **Onderzoeksmethode**

Voor dit onderzoek maakten we gebruik van een enquête die door een steekproef van de Nederlandse bevolking online kon worden ingevuld in de periode mei en juni 2022. Deze enquête is specifiek voor dit onderzoek opgesteld en bevat alleen de vragen die voor dit onderzoek relevant waren. 2821 respondenten van 16 jaar of ouder hebben de enquête ingevuld (43% responspercentage). In zowel de beschrijvende als de verklarende analyses hebben we de data gewogen op geslacht, leeftijd, herkomst, landsdeel, welvaart, stedelijkheid, burgerlijke staat, type huishouden, huishoudinkomen en vaccinatiestatus. We vonden het vooral van belang om de vaccinatiegraad te wegen, omdat het mogelijk is dat mensen die sceptisch zijn over corona en de overheid wantrouwen minder snel geneigd zijn een enquête vanuit het SCP in te vullen.

2.1.2 **Coronascepsis in de samenleving**

We hebben coronascepsis gemeten met negen vragen. Deze gaan over de ernst van het virus, de intenties achter de maatregelen, de informatieverstrekking over en de werking of schadelijkheid van de vaccinaties en wie het coronabeleid maakt.² Coronascepsis is een spectrum met gradaties van meerdere verschillende onderwerpen waar mensen sceptisch over kunnen denken. Er zijn verschillende alternatieve theorieën die iemand kan aanhangen. Bij iedere vraag waarmee we coronascepsis probeerden te meten is de groep die zich sceptisch uit van een andere grootte. Toch is er een lijn te ontdekken in coronascepsis. De groep die aangeeft dat het Nederlandse coronabeleid afkomstig is van internationale actoren schatten we op rond de 3%. Een groter deel (tussen de 15 en 20%) twijfelt aan de effectiviteit de vaccinaties en de intenties achter de maatregelen en bijna een kwart van de mensen vertrouwt de fabrikanten van de vaccins niet in hun informatieverstrekking. Zo'n 20% van de respondenten gaf drie of meer corona-

² Een overzicht van alle enquêtevragen is weergegeven in de bijlage van het onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland*, te vinden via www.scp.nl bij dat rapport.

sceptische antwoorden op onze schaal (het maximum was negen). Soortgelijke bandbreedte van sceptische opinies die afhankelijk zijn van de vraag die je stelt, vond IPSOS ook eerder in een peiling (Van Heck 2020). Hoeveel mensen als coronasceptisch te typeren vallen hangt dus af van de manier waarop wordt gemeten en de vragen die worden gesteld, maar het is duidelijk dat het om een substantiële minderheid van de bevolking gaat.

Wat betreft de achtergronden van coronasceptis zijn de resultaten van onze SEM-analyses duidelijk. Voor het grootste deel hangt de mate van sceptis samen met institutioneel wantrouwen, tevredenheid met de democratie en in (veel) mindere mate met sociaal vertrouwen. We vinden geen bewijs voor de invloed van hun persoonlijke gesteldheid, zoals de mate van controle op het leven, psychische gesteldheid of eenzaamheid. Ook in hoeverre iemand geraakt is door de coronacrisis lijkt er weinig toe te doen. Daarnaast laat de diversiteit van het mediagebruik geen duidelijk effect zien. Er is misschien een zwak effect van de verhouding sociale media ten opzichte van journalistieke media die iemand volgt, maar dit effect houdt niet stand in alle sensitiviteitstests. Coronasceptische mensen hebben een lager vertrouwen in de politiek en de media en betwijfelen daarmee de uitleg die vanuit die hoek gegeven wordt. De sceptis zit dus niet in hun persoonlijke gesteldheid, maar in wantrouwen in het systeem.

Van de achtergrondvariabelen hebben vooral leeftijd, politieke voorkeur en of iemand zichzelf als spiritueel beschouwt een effect op de mate van coronasceptis. Gezien de literatuur over institutioneel wantrouwen en vaccinsceptis, vermoeden we dat er ook verschillen bestaan tussen opleidingsgroepen (Jennings et al. 2021). We willen er echter voor waken te veel nadruk te leggen op de achtergrondvariabelen. Coronasceptis is namelijk vooral een kwestie van institutioneel wantrouwen, en nieuwsgierigheid naar de verhalen en zorgen daarachter is een meer vruchtbare weg om de relatie tussen de overheid en burgers te herstellen, dan de focus op verschillen tussen groepen op basis van achtergrondkenmerken.

De sleutel om een betere verstandhouding te krijgen tussen de overheid en coronasceptische mensen ligt dan ook juist in het besef dat de groep coronasceptische mensen divers is, maar dat het wantrouwen in de overheid wel een belangrijke gemene deler is. Het begrijpen van en het begrip hebben voor het achterliggende wantrouwen kan een goede eerste stap zijn voor beleid en communicatie. Dit zou de basis kunnen vormen voor de manier waarop de overheid met deze groep communiceert. Daarbij helpt het om coronasceptis niet in de hoek van de mentale gesteldheid van mensen te trekken, maar nieuwsgierig te zijn naar hun achterliggende zorgen.

2.1.3 Opvattingen over de rol van sociale en journalistieke media

Op sociale media zijn coronasceptische berichten voor een deel van de platformen geweerd. Wat mensen van contentmoderatie vinden, hebben we in de enquête uitgevraagd. Er is een wat grotere groep die vindt dat socialemediaberichten die bedreigingen (meer dan 85% eens) en discriminatie (bijna 80% eens) bevatten moet verwijderen, dan die voor het verwijderen van berichten die de bestrijding van corona tegengaan is (45% eens). 67% van de respondenten geeft daarbij aan dat het voor sociale media onmogelijk is om informatie over corona te beoordelen op het waarheidsgehalte. Deze informatie vanuit het burgerperspectief kan het debat over contentmoderatie voeden. Een deel van de mensen is bovendien kritisch over journalistieke berichtgeving. Die kritiek gaat verschillende kanten van het debat op. Zo'n 30% van de mensen vindt dat de journalistiek het gevaar van corona heeft overdreven, maar ongeveer 40% vindt dat de journalistiek te veel ruimte bood aan alternatieve ideeën over corona.

2.2 Onderzoeksrapport *Coronasceptis in de media*

In dit rapport richten we ons op de rol van de media en analyseren we de ideeën waar coronasceptis over gaat op sociale media en in journalistieke media. Wat zijn de belangrijkste verschillen tussen sociale en journalistieke media en verschillende mediatitels die daaronder vallen, en hoe veranderden coronasceptische ideeën gedurende de pandemie?

We weten dat verschillende soorten media anders omgaan met informatie. Daarbij is onderscheid maken tussen sociale media en journalistieke media in de eerste plaats cruciaal. Op sociale media zijn de gebruikers tegelijkertijd zender/auteur en ontvanger. Zij zijn meestal geen lid van een grotere mediaorganisatie en

kunnen daarom vrij zeggen wat ze willen, zonder de juistheid te hoeven bewijzen. Deze vrijheid wordt wel enigszins begrensd door socialemediaplatformen. Door middel van contentmoderatie proberen sociale media hun platformen zoveel mogelijk vrij te houden van bijvoorbeeld oproepen tot geweld, bedreigingen, pornografisch materiaal en schokkende beelden. Tijdens de pandemie zijn daar voor sommige platformen berichten die de volksgezondheid kunnen schaden aan toegevoegd (De Keulenaar et al. 2022). Dit geldt met name voor de platformen die zich richten op een breed publiek, zoals Facebook, Instagram en Twitter. Op andere (sociale) media, zoals qchan, BitChute en Telegram, is er niet of nauwelijks sprake van moderatie en zullen debatten over maatschappelijke onderwerpen er mogelijk ook heel anders uit zien.

Journalistieke media hebben journalisten in dienst die informatie checken en gebonden zijn aan een redactiestatuut. Uitgangspunten als hoor- en wederhoor, feiten checken en zo objectief mogelijk verslag doen vormen de basis. Bij journalistieke media gaat het om keuzes van journalisten en redacties die ten grondslag liggen aan de manier waarop de zorgen van coronasceptische mensen aan bod komen in het nieuws. Om te reflecteren of dat op een goede manier gebeurt, is het nodig om de dilemma's van sociale media en de journalistiek te schetsen, maar ook om systematisch de berichtgeving te onderzoeken.

2.2.1 Onderzoeksmethode

In eerste instantie onderzochten we welke coronasceptische ideeën te vinden waren op een aantal sociale media en in de vier grootste Nederlandse dagbladen van januari 2020 tot en met december 2021.³ Omdat de diversiteit van sociale media groot is en het aantal berichten enorm, maakten we gebruik van grofmazige kwantitatieve inhoudsanalyse. Bij de dagbladen gingen we een stapje verder en onderzochten we ook hoe er over deze ideeën in de kranten is bericht. Om dit mee te kunnen nemen was het nodig om het aantal media dat we onderzoeken wat meer te beperken, en ook een aantal coronasceptische ideeën iets meer in te kaderen.⁴

Voor de analyses van sociale media hebben we gebruikgemaakt van lijsten met coronasceptische zoektermen die we hebben opgesteld en ingedeeld tijdens het lezen van een groot aantal socialemediaberichten. Door steeds opnieuw zoektermen te testen en berichten te lezen, scherpten we de termen steeds verder aan. Dit leidde uiteindelijk tot een aantal categorieën die naar ons inzicht verschillende onderwerpen in de discussies vertegenwoordigen. De onderwerpen van deze categorieën zijn: 5G, anti-overheid, anti-coronamaatregelen, vaccinscepsis, burgerlijke vrijheden en discriminatie, hoax en leugens, controlestaat, opstand en actie, en internationale controle. Vervolgens onderzochten we hoe vaak deze onderwerpen voorkwamen gedurende het verloop van de coronacrisis en welke verschillen er waren tussen de socialemediaplatformen.

Voor de dagbladanalyse onderzochten we de vier grootste Nederlandse kranten: *AD*, *NRC*, *De Telegraaf* en *de Volkskrant*. Om niet alleen een idee te krijgen waarover de kranten schreven, maar ook hoe zij over coronascepsis berichtten, hebben we 243 artikelen over vaccinscepsis, de controlestaat en internationale controle handmatig gecodeerd.⁵ We codeerden alle segmenten waarin op een van die drie ideeën werd ingegaan. We codeerden het soort artikel (nieuwsbericht of opinie), het onderwerp, de boodschap (positief/goedkeurend, neutraal, weersprekend, negatief/aanvallend) en of het segment een citaat of parafraze van een bron was, of vanuit de journalist zelf is geschreven.

³ Dat journalistieke en sociale media belangrijke plekken vormen voor publiek debat, betekent echter niet dat media als een afspiegeling gezien kunnen worden van hoe de maatschappij over een onderwerp denkt. Door selectiebias van media is publieke opinieonderzoek, bijvoorbeeld door middel van een enquête, geschikt.

⁴ Voor de socialemedia-analyses hebben we samengewerkt met Emillie de Keulenaar van de Rijksuniversiteit Groningen en Marc Tuters van de Universiteit van Amsterdam. De sociale media die we gekozen hebben om te onderzoeken zijn Twitter, Facebook, Instagram, YouTube, BitChute, qchan en Telegram. We selecteerden platformen waar openbaar in het Nederlands debatten over corona plaatsvonden en die met tekstanalyse te onderzoeken zijn. Deze platformen verschillen qua karakter, doelgroep, contentmoderatiebeleid en manier van ontsluiten van berichten.

⁵ Het onderwerp 'vaccinscepsis' bestaat uit uitingen die wijzen op gevaren van de vaccins buiten de bekende bijwerkingen, of die de werking van de vaccins of de doelen ervan in twijfel brengen. We codeerden het onderwerp controlestaat wanneer in de nationale context beschreven wordt hoe bepaalde groepen minder vrijheid zullen krijgen, getrackt en gecontroleerd (zullen) worden. Wanneer surveillance en controle in de internationale context besproken wordt, coderen we dit als het onderwerp 'internationale controle'.

2.2.2 Coronasceptische narratieven op sociale media

Uit dit onderzoeksrapport blijkt welke coronasceptische ideeën er tijdens de eerste twee jaar van de coronacrisis in verschillende media aandacht kregen. Op sociale media ontstond een levendig debat met grote verscheidenheid aan coronasceptische ideeën. Zeker vanaf de zomer van 2020 nam het aantal berichten toe waarin werd getwijfeld aan bijvoorbeeld intenties van de politiek en overheid, de effectiviteit van de vaccins of de (on)schadelijkheid ervan. Later in de pandemie werden de specifieke ideeën minder zichtbaar en voerden algemenere beelden, zoals hoax en leugens, burgerlijke vrijheden en discriminatie de boventoon. Dit was met name het geval op de meer mainstream platformen als Facebook en Twitter. De verschillende sociale media hadden ook een eigen karakter en een eigen dynamiek. Dit kan komen door verschillen in doelgroep, soort berichten of mate van contentmoderatie, al hangen deze drie zaken ook weer samen. Op sociale media waar minder moderatie plaatsvond, kwamen vaker ideeën als internationale controle naar voren en was de toon van het debat een stuk harder.

2.2.3 Coronasceptische narratieven in journalistieke media

Onze opvallendste bevinding van de dagbladen is dat coronasceptis vaak in het licht van een conflict tussen aanhangers en tegenstanders kwam te staan. Coronasceptische segmenten waren vaak ofwel positief, waarbij een coronasceptische bron werd aangehaald, ofwel voorzien van een negatief attribuut, vaak geschreven zonder bron, dus vanuit de auteur van het bericht. De toon was aanzienlijk minder vaak neutraal of weersprekend. Dit geldt voor zowel nieuws- en achtergrondartikelen als opiniërende artikelen. Een krantenlezer leest daardoor vaak over coronasceptis als een strijd tussen twee waarheden en veel minder vaak *waarom* een uitspraak wel of niet klopt. Er zijn uiteraard ook artikelen waarin deze dynamiek van conflictnieuws niet voorkomt, maar dit is het algemene beeld dat ontstaat bij het coderen en analyseren van een groot aantal artikelen. Dit kan komen door de visie van journalisten zelf en het beeld van de coronacrisis op nieuwsredacties. Voor haar masterscriptie interviewde Van Rijsewijk veertien dagbladjournalisten over hoe zij omgingen met coronasceptis (2022). Hoewel er subtiele verschillen waren, beschouwden de journalisten de wetenschap als de waarheid, sceptis als niet-rationeel en hun lezers vaak als naïef of onwetend.

2.3 Onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven*

Het doel van het derde onderzoeksrapport is om de visies en ervaringen van coronasceptische mensen te begrijpen. We onderzochten welke zorgen mensen hebben die zich online bezighouden met het coronadebat en zich sceptisch uiten. Waarom wantrouwen ze overheidsnarratieven over corona, en welke narratieven zetten zij daartegenover? Dit onderzoek biedt inzicht in de processen die tot anders denken over corona leiden, en de gevolgen die mensen met een sceptische visie op corona hebben ervaren. Deze inzichten roepen vragen op over de manier waarop we als samenleving willen omgaan met narratieven die afwijken van wat dominante bronnen beschrijven, en met de mensen die deze narratieven onderschrijven.

2.3.1 Onderzoeksmethode

We hebben data verzameld voor dit onderzoek middels een digitale etnografie; een kwalitatieve onderzoeksmethode die observaties van websites en online uitwisselingen combineert met informele gesprekken en diepte-interviews (zie Hine 2015). Een belangrijk uitgangspunt van etnografisch onderzoek is dat onderzoekers zich open en lerend opstellen (ibid.). In plaats van concepten en definities uit bestaande wetenschappelijke literatuur als uitgangspunt te nemen, richten etnografen zich op hoe onderzoeksparticipanten de wereld begrijpen (Varis 2014).

We begonnen met online observaties van openbare berichten, artikelen en video's op YouTube, Twitter en Facebook in de periode oktober-december 2021. Deze observaties hielpen ons om veelvoorkomende zorgen, termen en uiteindelijk ook narratieven in kaart te brengen. Het verdiepende veldwerk vond plaats in de periode januari-mei 2022. Hiervoor keken we naar de inhoud van berichten op zes openbare pagina's en groepen op Facebook. Twee pagina's richtten zich op zorgen over de coronacrisis met een focus op bewustzijn en mentale en fysieke gezondheid. Daarnaast volgden we een groep en een pagina waarin berichten van journalistieke media werden bediscussieerd, en twee groepen waarin een breed debat over corona plaatsvond. We benaderden deelnemers aan deze groepen en pagina's voor informele

gesprekken en diepte-interviews. We vulden deze contacten aan met *snowball sampling* en contacten uit onze netwerken. In totaal spraken we 24 mensen in diepte-interviews.

In dit onderzoek gebruiken we de term 'participanten' als we verwijzen naar de gezamenlijke groep mensen die deelnam aan diepte-interviews en informele gesprekken en deelnemers aan de online groepen en pagina's die we onderzochten. We gebruiken de term 'gesprekspartners' voor mensen die mee hebben gedaan aan een diepte-interview.

2.3.2 **Kritiek als aanleiding voor scepsis**

Op conceptueel niveau is onderscheid te maken tussen kritiek en scepsis. Bij kritiek op het coronabeleid gaat het om het maken van andere waardenafweging of aandacht vragen voor nadelige gevolgen of effectiviteit van maatregelen. Scepsis daarentegen draait om het twijfelen aan de intenties van het beleid en het denken dat er andere doelstellingen en belangen spelen dan er wordt voorgedaan. We zien een belangrijke interactie tussen kritiek en scepsis. In de argumentatie van gesprekspartners vormde kritiek op het beleid vaak een reden om vraagtekens te zetten bij de competenties en intenties van de overheid. Zij hadden het dan vaak over drie vormen van kritiek die aanleiding gaven tot scepsis.

Ten eerste spraken participanten in gesprekken en in online berichten zich vaak kritisch uit over veranderingen van het overheidsnarratief. Zo veranderde het overheidsnarratief over de werking van mondkapjes en over de effectiviteit van de vaccins in de bescherming tegen besmettingen. Deze veranderingen riepen vragen op en vormden een aanleiding om de intenties achter het coronabeleid te betwijfelen.

Ten tweede benoemden participanten regelmatig door hun ervaren tegenstrijdigheden in het coronabeleid. Zo vonden participanten het gek dat scholen en sportscholen gesloten werden uit naam van de volksgezondheid, terwijl volgens hen leren en sporten belangrijk zijn voor de gezondheid en het welzijn van mensen. Ze wezen erop dat winkels en horeca, die ongezonde dingen verkochten, wel open mochten blijven. Ook het beleid rondom de coronapas werd door participanten veelal als tegenstrijdig ervaren. Ze vonden het gek dat iemand die niet gevaccineerd was moest bewijzen geen corona te hebben, om toegang te krijgen tot een ruimte waarin iemand die wel gevaccineerd was diegene zou kunnen besmetten. Ze zetten daarom vraagtekens bij het narratief dat de coronapas bedoeld was om besmettingen tegen te gaan. Ze ervoeren de pas vooral als drukmiddel om zich te laten vaccineren en dachten soms dat het eigenlijk bedoeld was om controle uit te oefenen op de beweegruimte van 'ongehoorzame burgers'.

Ten derde vormde ook de ervaren doelmatigheid van de coronamaatregelen een basis voor scepsis. Een belangrijk element van deze kritiek was dat de effecten van de maatregelen repressief en schadelijk waren en dat er weinig aandacht was voor alternatieven die gesprekspartners minder schadelijk en wel effectief achtten. Ze misten vaak uitleg over de overwegingen om een maatregel boven een andere maatregel te verkiezen. Dit speelde vooral wanneer zij vonden dat neveneffecten van de gekozen maatregel niet goed voor het voetlicht werden gebracht. Deze kritiek op de doelmatigheid van het coronabeleid gaf aanleiding tot wantrouwen: als de overheid bereid is om maatregelen te nemen die zo repressief zijn en nadelige effecten hebben op mensen, waar is de overheid dan nog meer toe in staat? De keuze voor meer repressieve maatregelen deed volgens gesprekspartners vermoeden dat de overheid bezig was meer controle over burgers uit te oefenen dan nodig.

2.3.3 **Zelf onderzoek doen**

Deze kritiekpunten gaven aanleiding tot sceptische vragen. Gesprekspartners gaven aan dat zij het heel belangrijk vonden om zelf op zoek te gaan naar antwoorden op deze vragen. Zij spraken daarover met de termen 'zelf onderzoek doen'. We observeerden deze term ook in online interacties. Zelf onderzoek doen bestond veelal uit bronnen van verschillende kanten vergelijken, wegen en verifiëren. Ze keken bijvoorbeeld vaak naar institutionele bronnen en journalistieke media, die vaak als mainstream media werden aangeduid. Deze bronnen werden met een sceptische houding bekeken en gewogen. Gesprekspartners vertelden dat ze op zoek gingen naar bronnen die ingingen op hun vragen en kritiekpunten. Online vonden ze een breed scala aan bronnen die aansloten op hun vragen. Deze bronnen spraken bijvoorbeeld over alternatieve beleidsopties en verschillende lezingen over het gevaar en de oorsprong van het coronavirus. Er waren bronnen met verschillende signatures en de hoeveelheid aan informatie-opties

om uit te kiezen was opvallend groot. Participanten observeerden verschillen in de informatie tussen online bronnen enerzijds, en journalistieke media en overheidscommunicatie anderzijds. Deze verschillen leidden tot vragen over de invloed op of de controle over het informatielandschap door de overheid.

Gesprekspartners hechtten belang aan verificatie van allerlei soorten bronnen, mainstream of alternatief. Voor de geloofwaardigheid van een verhaal was het daarbij belangrijk dat meerdere mensen of bronnen hetzelfde punt maakten. De meeste participanten gaven ook aan dat filmpjes, foto's of berichten gemanipuleerd konden zijn en dat bepaalde informatie uit de juiste context gehaald werd. Bronnen werden ook afgewezen als de informatie niet plausibel leek. Het checken van bronnen kost echter ook veel tijd en moeite. Vanwege de veelheid aan informatie moesten participanten soms vertrouwen op het onderzoek van anderen die ze gelijkgestemd en betrouwbaar achtten. Een deel van de gesprekspartners had eerder in de coronacrisis veel tijd besteed aan onderzoek doen, maar berustte ten tijde van interview in de gedachte dat ze wel ongeveer wisten hoe het zat. Ze kozen ervoor om minder tijd te besteden aan onderzoek naar wat er mis ging in de wereld, en zich juist te richten op een betere toekomst. In deze toekomstvisies speelden zelfvoorziening, vrijheid en samenwerking met gelijkgestemden vaak een rol.

Gesprekspartners vertelden tevens dat zij bronnen beoordeelden aan de hand van hun waarden, intuïtie en eerdere ervaringen. Ervaringen met instituties tijdens en voorafgaand aan de coronacrisis maakten het meer plausibel dat een overheid niet in het belang van haar burgers handelde. Ook de ervaringen van anderen versterkten het beeld van een overheid die zich tegen haar burgers kan keren. Zo verwezen participanten naar een sociaalkredietstelsel in China, de kinderopvangtoeslagenaffaire in Nederland en historische ontwikkelingen van censuur en uitsluiting in de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Een ander belangrijk aspect om tot een sceptische lezing te komen was dan ook het voorstellingsvermogen dat bepaalde narratieven waar konden zijn. Participanten benadrukten vaak het belang van een open houding naar alle soorten informatie en een identiteit van zelfstandige en soms opstandige burgers. Deze houding kenmerkt zich door het idee dat niet breed gedragen verhalen in principe waar kunnen zijn, en dat het aan de ontvanger is om waarheid te ontdekken.

Gesprekspartners gaven aan dat zij na verloop van tijd nieuw onderzoek en nieuwe thema's zijn gaan bekijken en dat hun lezing van de coronacrisis hiermee ook steeds verder ontwikkelde. Reflecterend op hun eigen ontwikkeling tijdens de coronacrisis concludeerden verschillende gesprekspartners dat zij ten tijde van het interview narratieven onderschreven die zij eerder niet geloofden. Onderzoek doen werd dan ook als een doorlopend proces gezien. De indeling van een bron of narratief als betrouwbaar, gecheckt of plausibel was dus niet per se blijvend. Twijfel was dan ook een belangrijk onderdeel van de onderzoekende houding die een deel van de participanten beschreef. Soms ging twijfel gepaard met hoop dat narratieven met ernstige voorspellingen en grimmige ontwikkelingen toch niet waar waren.

2.3.4 Uiteenlopende beelden van de overheid, gedeelde kritiek en zorgen

Er bestaat een duidelijk verschil in de visies van participanten in de mate waarin zij slechte intenties aan de overheid toeschreven. Een deel van de participanten vond dat de overheid twijfelachtige intenties had en vaak niet competent genoeg was om minder ingrijpend beleid te maken. Deze visies waren vooral gericht op de Nederlandse overheid en haar keuzes voor maatregelen die als vergaand en repressief werden ervaren. De participanten die deze visies onderschreven misten onderbouwing voor het beleid en vonden dat er te weinig aandacht was voor de schadelijke risico's van de vaccins en coronapas, die zij wel zagen. Het gevaar van het virus werd niet sterk betwijfeld, maar de vraag speelde of het beleid wel altijd gericht was op het indammen van het virus.

Een tweede groep participanten concludeerde op basis van hun eigen onderzoek dat de overheid bewust schadelijk beleid aan het uitvoeren was. Zij maakten zich ook zorgen om meer dan alleen het corona-beleid. Ze voorzagen ontwikkelingen richting een repressieve maatschappij, waarin machthebbers het gedrag van burgers door middel van verschillende technologieën kunnen controleren. Dit tweede beeld ziet een overheid en internationale machthebbers met slechte intenties, en de competenties om deze intenties eenduidig en zonder (interne) tegenspraak uit te voeren. Er is relatief weinig differentiatie tussen institutionele actoren; de acties van politici, beleidsmakers, verschillende ministeries,

internationale organisaties en verbanden worden aan elkaar gelinkt. Ook gaat dit beeld uit van meer dwarsverbanden tussen beleidsterreinen dan het eerste beeld.

Er waren tegelijkertijd veel overeenkomsten tussen de twee groepen in de kritiek en de zorgen die zij uitten. Ook was er overlap in de argumentatie die zij gebruikten. Voor gesprekspartners uit beide groepen was kritiek op de doelmatigheid van het beleid en het gebrek aan aandacht voor alternatieve beleidsopties een aanleiding om vraagtekens te zetten bij de intenties van de overheid. De mate waarin zij slechte intenties aan de overheid toeschreven verschilde echter. Gesprekspartners uit beide groepen maakten zich tevens zorgen om de staat van de democratie in Nederland, hechtten belang aan autonomie en lieten zich kritisch uit over ervaren repressie en controle. Dit deden zij omdat ze vrijheid voor hun eigen, individuele keuzes belangrijk vonden, maar ook omdat ze het niet eens waren met het gekozen beleid en daarin risico's of gevaar zagen voor de bredere maatschappij.

2.3.5 Stapeling van ervaringen die scepsis bevestigen

Kritiek op de coronamaatregelen leidde dus tot vragen over de intenties en competenties van de overheid, en verder onderzoek met uiteenlopende bronnen gaf meer redenen tot wantrouwen. Deze visies werden volgens participanten bekrachtigd door een stapeling van verschillende ervaringen in hun dagelijks leven. Van interacties op sociale media en demonstraties tot ervaringen met vrienden, op het werk en in de openbare ruimte.

De ervaring van repressie van sceptische geluiden die gesprekspartners uitten over journalistieke media en overheidscommunicatie, kwam ook terug in ervaringen met moderatie op sociale media. De meerderheid van onze gesprekspartners had ervaring met waarschuwingen bij berichten, berichten die waren verwijderd, of met blokkades of verwijdering van hun account. Voor sommigen was de ervaring van berichtverwijdering een bevestiging dat de inhoud dus wel waar moest zijn. Dit was gebaseerd op de indruk dat Facebook erg strenge moderatieregels had, in opdracht van de overheid. Voor anderen was het feit dat een bericht bleef staan, en dus niet gemodereerd werd, het bewijs dat het waar moest zijn, 'anders was het wel weggehaald'. Voor participanten was het vaak echter onduidelijk hoe moderatieregels precies werden uitgevoerd en hoe en waarom een platform besloot om hun bericht, pagina of groep te modereren. Er was veel giswerk en we namen via participanten kennis van verschillende theorieën over de invloed van de overheid en internationale verbanden. Repressie stond tevens centraal in verhalen over demonstraties, waar de politie optrad tegen demonstranten.

In persoonlijke kring ervoeren participanten vaak afwijzing van hun denkbeelden. Ze wilden anderen waarschuwen voor het gevaar dat zij zagen, bijvoorbeeld in de vaccins of in democratische ontwikkelingen. Deze waarschuwingen werden hen echter vaak niet in dank afgenomen. Een groot deel van de gesprekspartners ervoer afwijzing of uitsluiting binnen vriendenkringen, families of op werk. Participanten gingen daarom veelal op zoek naar gelijkgestemden, zowel online als offline. Het verschil in visies had dus een impact op de sociale contacten van onze coronasceptische participanten.

In de gesprekken kwam tevens het sentiment terug dat mensen met een sceptische visie weinig ruimte kregen in de bredere maatschappij. Dit beeld kwam naar voren vanwege afwijzing in persoonlijke kring, maar ook vanwege interacties met beleid en representatie in de media. Door de inzet van de coronapas werd het moeilijker voor participanten zonder coronavaccinatie om bijvoorbeeld naar horecagelegenheden, het zwembad of de sportschool te gaan. Deze bemoeilijkte toegang tot bepaalde voorzieningen versterkte het beeld dat alternatieve visies op de coronacrisis er niet mochten zijn. Participanten voelden zich vaak niet serieus genomen in persoonlijke interacties met mensen met een andere visie. Daarnaast voelden ze zich vooral niet serieus genomen in berichtgeving over sceptische mensen, ideeën in de journalistieke media en in vormen van overheidscommunicatie tijdens de coronacrisis. Het wong dat ze het gevoel hadden dat hun ideeën werden weggezet als ongefundeerd of asociaal, terwijl ze zelf vonden dat ze juist veel tijd en moeite staken in hun onderzoek en zich heel betrokken voelden bij ontwikkelingen in de maatschappij.

Coronascepsis ontstond en groeide bij mensen dus over een langere periode van interactie met de overheid, socialemediaplatformen, journalistiek en de eigen omgeving. Zeker op momenten dat het overheidsbeleid veranderde of in de ogen van de participanten niet consistent was, werd het wantrouwen

aangewakkerd. Ook de stelligheid en eensgezindheid waarop er gecommuniceerd werd, droegen hieraan bij. De reactie op het wantrouwen was in hun ogen vaak uitsluitend en zelfs repressief. Dit alles heeft coronasceptische mensen juist wantrouwend gemaakt.

2.4 *Mixed methods*-inzichten in coronasceptis

We eindigen het samenvattende deel van dit rapport met de integratie van de voornaamste bevindingen van de onderzoeksrapporten. Bij het ontwerp van dit onderzoeksproject kozen we bewust voor een combinatie van verschillende onderzoeksmethoden die aanvullende soorten inzichten kunnen bieden. Samen geven ze namelijk een beeld van wat coronasceptis inhoudt. Onderzoeksrapporten *Coronasceptis in Nederland* en *Op zoek naar alternatieven* laten zien wat verklarende mechanismen van coronasceptis zijn. De drie onderzoeken bij elkaar geven inzicht in de informatiesamenleving, en hoe de Nederlandse bevolking in het algemeen en coronasceptische mensen in het bijzonder die ervaren. In bijlage A staat een methodologische uitleg over hoe we de verschillende onderzoeksrapporten hebben geïntegreerd.

2.4.1 **Waarover gaat coronasceptis?**

We geven hier een thematische samenvatting aan de hand van vier overkoepelende onderwerpen van sceptis die uit de verschillende rapporten naar voren komen.

Oorsprong en ernst van het coronavirus

Het gaat hierbij over de oorsprong van het virus, de vraag of het virus echt bestaat, en de vraag of corona een serieus gevaar vormde voor de volksgezondheid. Hieronder vallen bijvoorbeeld de berichten op sociale media die zeggen dat het virus iets te maken had met de implementatie van het 5G-netwerk, of mensen die beschrijven dat het virus werd geïntroduceerd om vaccins te verkopen voor financieel gewin. De ernst van het virus wordt ook in twijfel getrokken als mensen stellen dat corona net zo erg of minder erg was dan de griep tijdens de eerste twee coronagolven.

Intenties van het overheidsbeleid met betrekking tot corona

Het vertrekpunt van dit overkoepelende onderwerp van sceptis is dat de ernst van het coronavirus is overdreven door de overheid en dat andere, minder invasieve maatregelen mogelijk waren geweest. Dit leidt tot vragen over de daadwerkelijke intenties van de overheid achter het coronabeleid. Een voorbeeld is het idee dat de maatregelen niet zijn getroffen om verspreiding van het virus tegen te gaan, maar om meer macht over de bevolking te krijgen. Een net wat specifiekere uitwerking van deze gedachte is te vinden in narratieven die stellen dat Nederland een controle- of een surveillancestaat is geworden tijdens de coronacrisis. Het gaat dan bijvoorbeeld om zorgen over de manier waarop de overheid camerabeelden en de corona-app gebruikt, en het vermoeden dat deze worden ingezet om burgers in de gaten te houden. Tevens vinden we aanpalende narratieven die deze sceptis uiten, in relatie tot specifieke maatregelen en de schending van mensenrechten van coronasceptici of ongevaccineerden.

Invloed van internationale samenwerkingsverbanden

Deze vorm van sceptis gaat er ook van uit dat de ernst van het coronavirus is overdreven en dat de intentie achter het beleid was om meer controle over de bevolking te krijgen. Het onderscheidende punt van dit narratief is dat de beleidsmaatregelen in Nederland worden bepaald door een internationale elite die op de achtergrond aan de touwtjes trekt. In de enquête hebben we dit narratief gemeten door aan respondenten te vragen wie het coronabeleid maakt en de antwoorden te tellen waarin alleen internationale actoren worden genoemd.

Een specifieke uitwerking van deze vorm van sceptis is te vinden in berichten en verhalen die *The Great Reset* noemen als internationale samenzwering onder leiding van het World Economic Forum (WEF), een internationale non-gouvernementele organisatie. De term verwijst naar de titel van een boek van WEF-directeur Klaus Schwab en Thierry Malleret, waarin een visie op de wereld na de coronapandemie wordt beschreven, gericht op duurzaamheid, meer gelijkheid tussen mensen, en meer samenwerking tussen landen (Schwab en Malleret 2020). Het boek schetst een beeld en een beleidsagenda met digitale innovaties, robots, digitale volgsystemen en de inzet van artificiële intelligentie. Participanten van de kwalitatieve studie verbonden verschillende zorgen en voorspellingen aan de term. Ze spraken zorgen uit over de komst van een app die toegang en

ontzegging tot iemands bankrekening, openbaar vervoer en andere voorzieningen regelde. Deze voorspelling ging vaak samen met zorgen over een sociaalkredietstelsel, waarbij de Nederlandse overheid of een internationaal samenwerkingsverband burgers punten geeft of punten aftrekt op basis van hun gedrag.

Werking van en informatie over de coronavaccinaties

Deze vorm van scepsis draait om de coronavaccins. Het kan gaan om narratieven die waarschuwen voor het gevaar van vaccins of beweren dat vaccins niet werken bij de bestrijding van het coronavirus. Er zijn ook narratieven die suggereren dat er meer achter de vaccins zit, bijvoorbeeld dat het een middel zou zijn om de bevolking te controleren door middel van geïnjecteerde nanochips of de inzet van de corona-app. Aanvullend gaat deze vorm van scepsis om het vertrouwen in de informatie over de vaccins van wetenschappers, het RIVM en de fabrikanten van de vaccins.

Sceptische burgers zetten zich dus af tegen verschillende aspecten van het overheidsnarratief rondom corona. Centraal hierin staat de overheidsinformatie over het gevaar van corona (RIVM 2023) en het punt dat vrijheidsbepalende maatregelen nodig zijn geweest om verspreiding van het virus tegen te gaan en druk op de zorgcapaciteit te verlichten (Rijksoverheid 2023a). Een deel van de sceptische narratieven wijst het idee af dat de Nederlandse regering, met steun van de Tweede Kamer, het coronabeleid maakt (Rijksoverheid 2023b). Een ander deel zet zich af tegen het idee dat de coronavaccinaties veilig en effectief zijn (Rijksoverheid 2023c). Het geheel aan overheidscommunicatie is echter groot en complex, want er zijn verschillende overheidsinstanties, politici en bewindspersonen die allemaal boodschappen en informatie delen. Het is daarom aannemelijk dat er soms een verschil zit tussen wat de overheid daadwerkelijk communiceert en wat mensen (sceptisch of niet) denken dat de overheid communiceert.

2.4.2 Diverse ideeën en percentages, gedeelde kritiek en ervaringen

Er is een grote diversiteit aan coronasceptische narratieven en het is daarom soms lastig om over een coherente groep sceptische burgers te spreken. De mate waarin die narratieven slechte intenties aan de overheid toeschrijven, loopt sterk uiteen. Sommige mensen zien een overheid met twijfelachtige intenties en competenties. Bij dit beeld passen ideeën over een onbetrouwbare farmaceutische industrie (ruim een kwart van de Nederlandse bevolking), weinig tot geen vertrouwen in de werking van de vaccins (ruim 20% van de bevolking) en het idee dat de intentie achter het coronabeleid is om meer macht over de bevolking te krijgen (bijna 20% van bevolking). Anderen narratieven beschrijven machthebbers die bewust en gericht schadelijk beleid uitvoeren. Hier passen, naast de hiervoor beschreven ideeën, ook ideeën bij over invloed van internationale elites, die achter de schermen het coronabeleid maken. Het is iets lastiger om een kwantitatief beeld te schetsen van het draagvlak van deze denkbeelden, maar het lijkt erop dat deze groep aanzienlijk kleiner is. Op basis van onze data schatten we bijvoorbeeld dat ongeveer 3% van de Nederlandse bevolking denkt dat ons coronabeleid door internationale actoren wordt gemaakt.

Het percentage van de hoeveelheid mensen die coronasceptisch is, verschilt dus per onderwerp. We kunnen hier in ieder geval uit concluderen dat coronasceptis divers is, want niet iedereen met scepsis gelooft hetzelfde. Coronasceptis is ook niet per se een zaak van een kleine groep, want als we de negen vragen uit de enquête in totaliteit beschouwen, dan geeft 20% een sceptisch antwoord op drie of meer van onze vragen. Hoewel het onderscheid tussen de twee beelden van de intenties en competenties van de overheid nuttig is om die diversiteit aan denkbeelden te duiden, moeten we deze indeling ook niet al te rigide toepassen. De kwalitatieve data laten zien dat er wel degelijk een belangrijke overlap zit in de ervaringen en redeneringen van participanten met deze twee verschillende beelden van machthebbers. Ondanks het feit dat participanten zich distantieerden van ideeën die ze te ver vonden gaan, deelden zij denkbeelden en ervaringen met mensen die deze ideeën juist onderschreven. De overlap zit bijvoorbeeld in de kritiekpunten op de doelmatigheid van het coronabeleid, de waarde van eigen onderzoek en de ervaringen van uitsluiting. Daarnaast laat het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* zien dat mensen hun visies bijstellen aan de hand van nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen en nieuw onderzochte bronnen. Het ligt daarom niet voor de hand om mensen in te delen in strak gedefinieerde groepen met vaste denkbeelden.

2.4.3 Mechanismen van wantrouwen en scepsis

Uit de analyses van de enquêtedata in het onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland* leren we over de variabelen die coronasceptische ideeën verklaren. Het met afstand sterkste effect in deze analyses is dat van institutioneel vertrouwen op coronascepsis. Hoe lager vertrouwen in de politiek en media, des te hoger coronascepsis. Ook sociaal vertrouwen heeft een effect op coronascepsis, maar dit effect is veel zwakker dan dat van institutioneel vertrouwen.

Dat algemeen institutioneel wantrouwen en coronascepsis statistisch vaak samen voorkomen, is duidelijk. De vraag of wantrouwen of coronascepsis eerst komt en tot het ander leidt, is lastig te beantwoorden met deze surveydata. De kwalitatieve data uit het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* laten zien dat beide routes mogelijk zijn. Sommige gesprekspartners waren voorafgaand aan de coronacrisis al wantrouwend ten opzichte van de overheid. De meeste mensen die we spraken begonnen met sceptische vragen over het coronabeleid en ontwikkelden wantrouwen in de intenties van de overheid, soms ook op meerdere terreinen dan alleen corona. Op basis van onze data kunnen we geen uitspraken doen over de frequentie van deze verschillende paden van wantrouwen en scepsis. Wel zien we in onze kwalitatieve data dat mensen die sceptische vragen gingen stellen en op verschillende wantrouwende narratieven stuitten, en ervaringen kregen die hun wantrouwen versterkten.

2.4.4 Coronascepsis in de media

De verschillende methoden samen bieden een gedetailleerd beeld van coronascepsis in Nederland. Het gaat om veel verschillende denkbeelden, maar daartussen heerst overeenkomstige kritiek en de zoektocht naar alternatieve informatie en ideeën. Dit brengt ons op de vraag hoe de visies van burgers op verschillende informatieomgevingen samenkomen met de vormen en mate van coronascepsis die volgens het onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media* te vinden was op sociale media en in vier grote kranten.

Onze opvallendste bevinding van de dagbladenanalyse is dat coronascepsis vaak in het licht van een conflict tussen aanhangers en tegenstanders kwam te staan. Positieve attributen kwamen vaak van coronasceptische bronnen; negatieve attributen werden er zonder bron, dus vanuit de auteur, als duiding aan gegeven. Coronascepsis werd veel minder vaak in neutrale termen besproken en er werd ook niet vaak uitgelegd *waarom* een coronasceptisch idee niet zou kloppen.

Het beeld van een gebrek aan pluriformiteit en ruimte voor kritische en wantrouwende geluiden was bij veel participanten in het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* een belangrijke reden om de overheid te wantrouwen. Ze misten aandacht voor alternatieve ideeën en beleidsmaatregelen in journalistieke bronnen en de aandacht die er was vonden ze vaak niet begripvol of respectvol naar mensen met een alternatief perspectief. Ze spraken over overeenkomsten tussen overheidscommunicatie en journalistieke bronnen. Gesprekspartners hadden vaak het idee dat hun alternatieve coronageluid niet zichtbaar mocht zijn in het maatschappelijke debat en actief werd bestreden door de overheid. Zij spraken vaak over 'censuur' in journalistieke media. Er speelden vermoedens dat de overheid in deze verschillende informatieomgevingen kritische narratieven uit de publieke ruimte aan het weren was.

Deze vermoedens speelden deels ook bij ervaringen van sceptische participanten uit het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* met contentmoderatie op Facebook. Er speelden vermoedens over het ingrijpen van de overheid in deze online informatieomgeving. Uit de analyse van berichten op sociale media blijkt dat verschillende sociale media een eigen profiel en eigen dynamiek hadden. Dit kan komen door verschil in doelgroep, soort berichten of mate van contentmoderatie, al hangen deze drie zaken ook weer samen. Op sociale media waar minder moderatie plaatsvond, kwamen vaker ideeën als internationale controle naar voren en was de toon van het debat een stuk harder. Facebook heeft relatief strenge moderatieregels. Sommige participanten hadden daarom ook andere sociale media uitgeprobeerd, maar ze waren bij deze platformen niet altijd positief over minder moderatie.

Deze inzichten geven aanleiding tot nadenken over de ruimte die er is in onze maatschappij voor visies die afwijken van overheidsinformatie, wetenschappelijke consensus of mainstream denkbeelden. Uit onze enquête blijkt bijvoorbeeld dat een aanzienlijke minderheid van de Nederlandse bevolking vindt dat er juist te veel aandacht was voor alternatieve ideeën over corona in journalistieke media. Participanten lieten zien dat je meer afwijzing en uitsluiting kon ervaren en een meer repressieve kant van de overheid te zien kon krijgen als je in de coronatijd sceptische vragen stelde.

3 Van resultaten naar implicaties

Wat betekenen deze bevindingen voor de kwaliteit van de Nederlandse samenleving? We duiden onze onderzoeksresultaten hier in het licht van de relatie tussen burgers en overheid (SCP 2021c). Vanuit burgerperspectief zijn de visies en ervaringen van coronasceptische burgers belangrijk in onze door-denking naar beleidsimplicaties, maar we houden ook rekening met de perspectieven van andere burgers en andere beleidsafwegingen die legitiem overheidsbeleid dienen. Dit is lastig wanneer de visies van verschillende groepen burgers elkaar uitsluiten en de probleemdefinities van sceptische burgers en de overheid sterk uiteenlopen. We verkennen daarom vooral hoe we sceptische minderheidsperspectieven kunnen respecteren in een democratie tijdens een crisis.

Wanneer onderzoekers implicaties van onderzoeksresultaten duiden, gaat dit verder dan het beschrijven van de wereld. Onderzoekers begeven zich dan namelijk in een normatief domein van het maatschappelijk debat. In de duiding van onze empirische resultaten hanteren wij twee uitgangspunten die voor het SCP belangrijk zijn. In de eerste plaats gaan we in de implicaties van empirische resultaten uit van wat burgers zelf belangrijk vinden. Ons tweede uitgangspunt is dat de legitimiteit gebaat is bij een overheid die er voor iedereen is. Kritische burgers zijn daarvoor noodzakelijk. De legitimiteit van de overheid neemt echter af als veel mensen cynisch worden of afhaken.

3.1 Relatie tussen de overheid en sceptische burgers

Zeker in crisistijd is het voor de overheid van groot belang dat burgers haar beleid legitimiteit toekennen. Als burgers beleid legitiem vinden zijn ze bereid het te accepteren op morele gronden, ook als ze het er persoonlijk niet mee eens zijn of het niet in hun persoonlijke voordeel uitvalt (Andeweg 2014; Gilley 2006; Van Noije et al. 2023). Ze vinden het beleid dan gerechtvaardigd voor een collectief doel. Vertrouwen in de overheid kan worden gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor deze legitimiteit. Hoewel dit geen garantie biedt dat beleid wordt aanvaard en nageleefd, is het wel van groot belang dat mensen vertrouwen dat 'de overheid "het juiste" zal doen, of ten minste de intentie en competentie heeft om het juiste te doen en zich daarvoor inzet' (Van Noije et al. 2023: 71; zie ook Thomassen et al. 2017). Vanuit dit idee beredeneren we wat de aanleidingen zijn voor sceptische burgers om hun vertrouwen in het democratisch proces (verder) te verliezen en wat mogelijke oplossingsrichtingen zijn om het vertrouwen te herstellen.

Beleid dient zich te verhouden tot verschillende groepen burgers. Het is waardevol om te investeren in het verbeteren van de relatie tussen sceptische burgers en de overheid en het meenemen van perspectieven die vanuit overheidsperspectief als zeer afwijkend kunnen worden gezien. Alle burgers, ook zeer sceptische burgers, hebben te maken met overheidsbeleid. Het is aannemelijk dat burgers met een zeer sceptische houding ten opzichte van de overheid, ook minder legitimiteit toekennen aan de reguliere politieke en maatschappelijke processen waarbinnen ze hun visie kenbaar kunnen maken en macht kunnen uitoefenen. Het is daarom extra belangrijk dat de overheid haar best doet om deze relatie, en het onderliggende vertrouwen in het democratisch proces, te verbeteren.

Hoe de overheid zich verhoudt tot sceptische burgers is daarnaast belangrijk omdat deze houding een weerslag kan hebben op de relaties tussen burgers onderling. Het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* laat zien dat participanten met sceptische visies veelal uitsluiting in persoonlijke kringen ervoeren. Sociale relaties in families, vriendengroepen en op werk kwamen onder druk te staan vanwege verschillende visies op de coronacrisis. Als de overheid verdraagzaamheid rondom verschillende visies onder burgers wil stimuleren, dan kan de framing van visies die afwijken van het overheidsnarratief een aandachtspunt zijn.

3.2 Uitsluiten of leren begrijpen?

Om burgers met sceptische denkbeelden bij de overheid te betrekken is het belangrijk om ze niet weg te zetten als mensen die geen bewijs voor hun denkbeelden kunnen aandragen, of als mensen die 'toch niet willen luisteren' naar wat de overheid communiceert. Deze houding negeert niet alleen het werk dat sceptische burgers steken in het onderzoeken van allerlei bronnen, maar zal ook zeker niet helpen bij het herstellen van hun vertrouwen in de overheid. Uit eerder onderzoek van Verwey-Jonker in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatiecentrum (WODC) blijkt dat wantrouwende burgers aangeven het gevoel te hebben dat ze niet worden gezien of gehoord door de overheid (Peeters et al. 2020). Deze ervaring bleek een belangrijke rol te spelen in de argumentaties die burgers gaven voor hun wantrouwen. Uit ons eigen onderzoek komt ook naar voren dat sceptische burgers het gevoel hebben dat hun zorgen, vragen en alternatieve verklaringen niet gezien worden. We denken daarom dat interesse van de overheid in de leefwereld van sceptische burgers waardevol is. Dit ligt in het verlengde van een advies van de Raad voor het Openbaar Bestuur, die eerder schreef dat de overheid ernaar moet streven dat 'zoveel mogelijk perspectieven zo serieus mogelijk worden meegewogen in beleidsvormingsprocessen' om zo de ervaren betrokkenheid van burgers te verbeteren (ROB 2022: 57). Dit betekent niet dat iedereen zijn zin krijgt, maar wel dat burgers begrijpen dat hun perspectief is meegenomen in de beleidsafweging (ibid.).

We hebben voor dit onderzoek geen systematische beleidsanalyse gedaan, dus we kunnen geen uitspraken doen over al het beleid dat gericht is op sceptische burgers. Wel zien we in een ander, nog lopend, onderzoek aanwijzingen terug om alert te blijven op een mogelijk 'beleidstekort' voor deze doelgroep waarin een analyse van het coronavaccinatiebeleid wordt gedaan (Blijleven et al. (nog te verschijnen)). Uit het lopende onderzoek blijkt een prioritering van overheidsbeleid en -communicatie gericht op 'twijfelaars', waarbij 'weigeraars' buiten beschouwing worden gelaten. Het is op zich begrijpelijk dat overheidscommunicatie zich voornamelijk richt op burgers die twijfels hebben over vaccins en niet op mensen die principieel geen vaccin willen, vanuit het idee dat die eerste groep met vragen rondloopt en de tweede al een keuze heeft gemaakt. Deze indeling roept echter de vraag op of coronasceptische mensen in de eerste of tweede categorie vallen. Als iemand vaccinscepsis uit vanwege zorgen over de veiligheid of intenties van de overheid, dan zegt dat niet per se dat er geen dialoog mogelijk is. Uit onze onderzoeksresultaten blijkt dat sceptische burgers ook in de loop van de tijd van visie veranderen en vaak onderzoekend en nieuwsgierig ingesteld zijn. Hierdoor ontstaat er dus mogelijk een beleidstekort.

De afgelopen tijd uitten zowel de NCTV als de AIVD zorgen over 'de radicale onderstroom' bij demonstranten tegen de coronamaatregelen (NCTV 2021) en 'anti-institutioneel extremisme' (AIVD 2023). In *de Volkskrant* wezen enkele wetenschappers erop dat deze duidingen kunnen leiden tot 'verdachte groepen' (Keulemans 2023), waarbinnen de daden van een klein deel van de groep afstralen op de rest. Uit ons onderzoek blijkt dat coronascepsis een stuk breder leeft dan bij een klein groepje en dat bij die grotere groep gevoelens leven van weggezet en uitgesloten worden. De NCTV en de AIVD kijken met een andere blik naar coronascepsis dan het SCP, en het is goed dat zij begrenzen waar de wet wordt overtreden. Voor de overheid als geheel is het echter noodzakelijk om een fenomeen als coronascepsis in de bredere context te bekijken. Wanneer bepaalde zorgen, die breder leven, vooral in verband gebracht worden met labels als 'radicaal' en 'extremisme', dan kan dit het gevoel van uitsluiting versterken. Het is nodig om ook onderzoek te doen vanuit het perspectief van burgers en daarbij een bredere blik op de ervaringen van groepen mensen te hebben.

3.2.1 Een nieuwsgierige overheid

In eerder SCP-onderzoek constateerden we al dat het vertrouwen in de politiek en overheid laag is (Den Ridder et al. 2023). Daarbij stelden we dat voor het terugwinnen van vertrouwen het vooral belangrijk is om als overheid betrouwbaar te zijn. Als de overheid het wantrouwen onder coronasceptische mensen wil verminderen, lijkt het ons daarnaast belangrijk dat de overheid ook nieuwsgierige, begripvolle kanten laat zien. Dit kan worden bereikt door een dialoog aan te gaan met sceptische burgers, of in ieder geval hun zorgen te onderzoeken en uit te dragen dat de overheid begrip heeft voor de zorgen van sceptische burgers. Daarbij past niet een houding van wegzetten of het in de gaten houden van burgers

die zich kritisch of sceptisch uiten, maar wel een open houding die probeert andere visies te begrijpen. We nodigen lezers uit om het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* te lezen, waarin de perspectieven, zorgen en nieuwsgierigheid van sceptische burgers uitgebreider aan bod komen dan in dit rapport.

We roepen dus op tot een inspanning van beleidsmakers om visies die conflicterend zijn met het overheidsperspectief of zelfs extreem lijken, te begrijpen. Een inspanning om te begrijpen zegt niet dat je het daarna eens bent, maar wel dat je de ervaringen en onderliggende zorgen meeneemt in beslissingen en communicatie. We beseffen dat bij een beleidsbeslissing altijd meerdere perspectieven en praktische grenzen meespelen. Het is onmogelijk en niet wenselijk om het beleid te stoelen op het perspectief van slechts één groep burgers. We pleiten er wel voor om afwijkende visies mee te nemen in het afwegingsproces en in de communicatie over een beslissing deze afwegingen zichtbaar te maken. Een nieuwsgierige, onderzoekende houding brengt een overheid voorbij de eerste indruk dat er alleen maar verschillen in feiten en bewijsvoering zijn.

Vanuit het idee van nieuwsgierigheid en de manier waarop de overheid de perspectieven van sceptische mensen kan meewegen in beleid dat hen raakt, gaan we hierna specifiek in op de implicaties van ons onderzoek voor overheidsinstanties. Daarnaast besteden we aandacht aan handelingsperspectieven voor socialemediabedrijven, journalisten en maatschappelijke instituties die zich bezighouden met informatievoorzieningen in het maatschappelijk debat. We kijken naar mediawijsheidsbeleid, contentmoderatiebeleid op sociale media, overheidscommunicatie en journalistieke media.

3.3 Eigen onderzoek doen

Zoals we eerder in deze publicatie al samenvatten, benadrukten participanten in het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* de waarde van zelf onderzoek doen. Gesprekspartners vertelden daarbij over een sterke behoefte aan informatie om hun vragen over het coronavirus en de beleidsaanpak te beantwoorden. Dit deden zij deels om overheidsinformatie of journalistieke media te checken, maar ook alternatieve bronnen werden onderling vergeleken. Zoals een gesprekspartner vertelde: 'Ik ben gewend om dingen van minimaal vijf links te halen, nooit van één bron natuurlijk. [...] Eén bron is geen bron, hè.' Een aandachtspunt hierbij is de grootte van de totaliteit aan berichten en bronnen die er online te vinden zijn. Zoals gesprekspartners zelf ook al aangaven, er zijn zo veel berichten op sociale media en bronnen om te checken, het is heel veel werk om die allemaal te vergelijken.

3.3.1 Rekening houden met verschillende manieren van onderzoek doen

Als beleidsmakers of andere maatschappelijke actoren geïnteresseerd zijn in toenadering tot (de perspectieven van) sceptische mensen, dan lijkt het ons goed om rekening te houden met het feit dat mensen niet voor eeuwig veel onderzoek blijven doen omdat dit veel tijd en moeite kost. Sommige gesprekspartners uit het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* zaten in een actieve onderzoeksmodus. Zij besteedden in hun dagelijks leven veel tijd aan onderzoek. Andere gesprekspartners zaten eerder in de pandemie ook in die onderzoeksmodus, maar deden ten tijde van het interview niet meer zo actief onderzoek. Zij berustten zich in de gedachte dat ze inmiddels wisten hoe het zat en kozen ervoor om zich te gaan richten op een toekomst die ze positiever vonden. Ze richtten zich dan bijvoorbeeld op autonoom leven op het vlak van voedsel en eigen voorzieningen voor noodgevallen. Daarnaast was een belangrijk patroon dat gesprekspartners het doen van onderzoek als een doorlopend proces zagen. Zij gaven regelmatig aan dat zij eerder iets anders geloofden dan ze tijdens het interview deden. Ook achtten ze het waarschijnlijk dat ze in de toekomst weer iets anders zouden geloven op basis van nieuwe bronnen en inzichten.

3.3.2 Vanuit beleidsperspectief: mediawijsheid

Eigen onderzoek naar mediabronnen wordt in beleidstermen vaak in verband gebracht met de term mediawijsheid. Dit verwijst naar 'het geheel van kennis, vaardigheden en mentaliteit waarmee burgers zich bewust, kritisch en actief kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde wereld' (RvC 2005). Mediawijsheid wordt door beleidsmakers, onderzoekers en maatschappelijke actoren die zich bezighouden met de informatiesamenleving als een belangrijk thema gezien om mensen in staat te stellen slim en veilig met media om te gaan (Opree 2017; Wiegman en

Berkhout 2019). Mediawijsheidsbeleid richt zich op alle burgers, zowel jongeren als volwassenen, en wordt niet alleen door de overheid bedacht en uitgevoerd (Opreet et al. 2021; RvC 2005).

Er zijn verschillende maatschappelijke actoren zoals bibliotheken, mediaproductoren, onderwijsinstellingen en zorg- en welzijnsorganisaties die zich inzetten om mediawijsheid te bevorderen. Deze actoren zijn verbonden in het Netwerk Mediawijsheid, dat in 2008 werd opgericht met een subsidie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) (Opreet et al. 2021). Het netwerk maakt gebruik van een model waarin competenties van wijs mediagebruik worden onderscheiden, zoals *begrip van media* (Hoe worden media gemaakt? Hoe kleuren media de werkelijkheid?), *gebruik van media* (Hoe gebruik je apparaten en software?), *communicatie* (Hoe vind je informatie? Hoe doe je mee aan sociale netwerken en maak je zelf content?) en *strategie* (Hoe reflecteer je op je eigen mediagebruik?) (Netwerk Mediawijsheid 2021). Het huidige theoretische model en het speelveld aan betrokken actoren zijn groot, en zoals bij elke specifieke doelgroep zullen bepaalde initiatieven wel aansluiten bij de behoeften van een doelgroep en andere niet. Als initiatieven zich specifiek op sceptische burgers willen richten, dan bieden onze resultaten uit het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* aanknopingspunten om beter aan te sluiten bij sceptische burgers en te voorkomen dat de interactie belerend overkomt. Ons uitgangspunt is dat het belangrijk is om tegemoet te komen aan de behoefte van mensen. Dit gaat niet over uitleg over procedurele stappen (hoe je informatie opzoekt en verifieert), maar over fundamentele vragen over het functioneren van instituties.

3.3.3 Aansluiting bij de leefwereld van sceptische burgers

Als de boodschap van een (semi)overheidsinstelling komt, of met financiering van de overheid tot stand komt, dan zal deze door sceptische mensen waarschijnlijk in eerste instantie met wantrouwende ogen bekeken worden. Daarmee willen we niet zeggen dat er geen rol voor de overheid is weggelegd om in gesprek te gaan met sceptische burgers. Sceptische participanten in ons onderzoek keken deels wel naar bronnen die zij als ‘mainstream’ aanduiden of die vanuit de overheid komen. We denken dat beleidsmakers, journalisten en actoren in het maatschappelijk middenveld toenadering kunnen zoeken door de zorgen en informatiebehoeften van sceptische burgers serieus te nemen.

Daarbij is het belangrijk om te reflecteren op de terminologie van mediawijsheid. De nadruk op wijsheid en competenties suggereert dat er mensen zijn die ‘wijs’ met media omgaan en mensen die dat in mindere mate doen. Deze insteek past niet goed bij de houding die we veelal bij participanten in het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* aantreffen, namelijk dat meerstemmigheid en een diversiteit aan narratieven cruciaal is en dat er niet altijd één duidelijke waarheid te achterhalen is. Zoals een gesprekspartner samenvatte:

Ik vind dat je vooral je eigen verstand en gevoel moet volgen en zelf op onderzoek uit moet gaan voordat je iets voor waar aanneemt, en dan nog is de vraag: wat is waarheid? Je eigen visie en waarheid verandert met de tijd. Ik denk dat iedereen de waarheid ziet vanuit eigen ervaringen, opvoeding, cultuur, overtuigingen, karakter, enzovoort.

Een insteek die spreekt over wijsheid en competenties kan bovendien belerend overkomen op mensen, zeker als zij al sceptisch tegenover het werk van de overheid of maatschappelijke instituten staan. Deze terminologie wekt de indruk dat een gezaghebbende actor een kritische burger vertelt hoe het zit en welke bronnen wel of niet te vertrouwen zijn. In beleidsdocumenten komt wel naar voren dat ‘de overheid niet bepaalt wat wel of niet betrouwbare informatie is’ en dat ‘burgers hier in eerste instantie zelf verantwoordelijk voor zijn’ (BZK 2022:7). Participanten gaven echter aan druk te ervaren vanuit hun omgeving en vanuit de overheid (in coronacommunicatie en in misinformatiebeleid) om overheidsinformatie over corona te onderschrijven. Terminologie als ‘wijsheid’ en ‘competenties’ en nadruk op officiële bronnen kan dit beeld versterken.

Als je sceptische mensen bij initiatieven of informatievoorziening wilt betrekken, pleiten wij ervoor om hun nieuwsgierigheid te beantwoorden. Oprechte interesse in mensen kan namelijk een belerende houding die sceptische burgers ervaren helpen voorkomen. Sceptische burgers kunnen bovendien informatie-initiatieven voeden met vragen die bij hen leven. We doen hierna een voorzet voor een dergelijke uitwisseling, aan de hand van de vragen die sceptische participanten onderzochten. Deze

vragen gaan verder dan wat onder mediawijsheid valt. We verleggen daarom het accent van mediawijsheid naar vragen over hoe verschillende instituties omgaan met informatievoorziening en met mensen die informatie zoeken vanuit een sceptische blik.

3.3.4 Tegemoetkomen aan informatiebehoefte

Participanten vonden via sociale media onder andere artikelen, mainstream en alternatieve nieuwsvoorzieningen en de verhalen en visies van andere gebruikers in berichten. Zij vonden berichten op sociale media niet altijd betrouwbaar en stelden vragen over wanneer berichten 'fake' waren. Een deel van de gesprekspartners vond echter dat socialemediaberichten een belangrijke meerwaarde hebben als aanvulling op journalistieke informatiebronnen. Zij zagen in berichten van andere gebruikers een bron van ongefilterde informatie, omdat ze geen journalistieke kleuring of overheidsingrijpen voorzagen in berichten van gebruikers. Participanten maakten soms ook gebruik van doorgestuurd berichten, afkomstig van (onbekende) gebruikers uit andere landen. Zij zagen deze berichten als een bron van informatie over hoe het coronabeleid er elders uitzag en verbonden deze informatie vaak aan voorspellingen voor wat er in Nederland stond te gebeuren. Bij berichten uit andere beleidscontexten kan het extra lastig zijn om de afzender te achterhalen en inhoud te verifiëren.

De vraagtekens en zorgen van respondenten tonen het belang van aandacht voor de betrouwbaarheid van verschillende mediabronnen, en wat voor soort kleuring er bij verschillende bronnen kan optreden. Sceptische gesprekspartners twijfelen bijvoorbeeld vaak aan de onafhankelijkheid van journalistieke media. Ze noemen hier verschillende redenen voor: de overlap tussen overheidsinformatie en mediaberichtgeving ('eenzijdigheid'), weinig aandacht voor de vragen en verklaringen uit alternatieve bronnen, marktconcentratie en afhankelijkheid vanwege financieringsstromen.

Deelnemers aan online groepen en pagina's en gesprekspartners in interviews deelden vaak een interesse in de bezigheden en agenda's van machthebbers. Een deel van de participanten keek regelmatig zelf naar institutionele informatie, zoals data van overheidsinstellingen en beleidstukken, zowel die van de Nederlandse overheid als die van overheden of internationale organisaties. Zo werden Kamerbrieven, publiekscampagnes en rapporten onderzocht en bediscussieerd. Participanten zetten vraagtekens bij de verantwoordelijkheidsverdelingen tussen bestuurlijke actoren en relaties tussen de overheid en andere actoren, zoals journalisten en socialemediabedrijven. We bevelen aan om ook deze informatiebehoefte helder te krijgen en eraan tegemoet te komen.

3.4 Contentmoderatiebeleid op sociale media

Contentmoderatie verwijst naar 'het georganiseerd screenen van inhoud die door gebruikers op websites, sociale media of andere online outlets is geplaatst, met als doel om vast te stellen of deze inhoud gepast is volgens de regels van het platform zelf en de geldende wetgeving' (Roberts 2017: 1, eigen vertaling). Gebruikers gaan een gebruikersovereenkomst aan met een bedrijf wanneer zij een account aanmaken. In deze overeenkomst staan onder andere regels over wat wel of niet mag op het platform en wat voor soort content wordt verwijderd. De socialemediaplatformen gaan zelf over welke content zij modereren. Uit berichtgeving van NRC blijkt echter dat de overheid soms dicht bij de platformen staat. In de denktank desinformatie werd contentmoderatie regelmatig besproken. Hierin zaten onder andere ambtenaren van het ministerie van Volksgezondheid Welzijn en Sport (VWS) en de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd (IGJ), en vertegenwoordigers van verschillende grote technologiebedrijven. Tijdens de coronacrisis werden er specifieke berichten door ambtenaren doorgestuurd naar Facebook om mee te nemen bij de contentmoderatie, zo stelde NRC (Schouten 2023).

De contentmoderatieregels gaan doorgaans over het verwijderen van haatdragende berichten, illegale inhoud, criminele activiteiten en informatie die als schadelijk wordt gezien. In die laatste categorie valt ook wat Facebook bijvoorbeeld beschrijft als 'niet-verifieerbare geruchten waarvan deskundige partners hebben vastgesteld dat ze waarschijnlijk rechtstreeks bijdragen aan een risico op dreigend geweld of lichamelijke schade aan mensen', 'desinformatie over gezondheid [...] die mogelijk rechtstreeks bijdraagt aan dreigende schade aan de volksgezondheid en veiligheid' (Facebook Transparency Center 2023). Voor de tweede categorie overlegt het bedrijf met 'toonaangevende gezondheidsorganisaties' zoals de WHO.

Dit resulteert in een lijst met claims over vaccinaties die het platform zegt te verwijderen, zoals berichten die beweren dat vaccins dodelijk, giftig, schadelijk, gevaarlijk of niet-effectief zijn.

Moderatieregels op grote platformen werden aangescherpt en uitgebreid tijdens de coronacrisis. Facebook, Twitter en YouTube zijn sinds de pandemie meer gebruik gaan maken van geautomatiseerde moderatie die gebruik maakt van artificiële intelligentie (Scott en Kayali 2020). Socialemediaplatformen waren eerder zeer terughoudend in het ingrijpen op onware of onbewezen inhoud en gaven aan vrijheid van meningsuiting belangrijker te vinden (Baker et al. 2020; Douek 2020). Contentmoderatie op het gebied van coronascepsis is precair. Het is lastig te bepalen of iets onwaar of onbewezen is, zeker bij een pandemie die in ontwikkeling is. Onware informatie is daarbij minder evident onwenselijk dan bedreiging en racisme. Dit blijkt deels uit het juridische onderscheid tussen illegale uitingen (zoals laster, racisme of bedreigingen) die als zodanig gereguleerd zijn, en informatie die als onwaar wordt gezien die niet gereguleerd is (Van Hoboken et al. 2019).

Uit onze enquêtedata van het onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland* blijkt dat burgers ook dit onderscheid maken. Minder mensen vinden dat berichten die een gevaar vormen voor coronabestrijding gemodereerd moet worden dan berichten met racisme of bedreiging. Er is wel veel draagvlak voor het ingrijpen van sociale media als gebruikers de regels van de platformen overtreden. Bijna 80% vindt het geoorloofd dat sociale media mensen die de regels van het platform overtreden verwijderen. De crux zit dus bij wat die regels zouden moeten zijn. Wat valt erbinnen, wat valt erbuiten en hoe bepalen de platformen welke informatie schadelijk is en welke niet? Als er duidelijke regels zijn, zijn de meeste mensen voor handhaving van die regels.

3.4.1 De impact van moderatie op de gemodereerde

Uit onze kwalitatieve studie blijkt dat sociale media een belangrijke ruimte vormen voor sceptische mensen om anderen te waarschuwen, informatie te delen, gelijkgestemden te vinden, samen onderzoek te doen en het gevoel te hebben gehoord te worden. Moderatie valt hen dus zwaar. Het voelt als een inbreuk op een persoonlijke ruimte en als een repressief middel dat toegang tot een belangrijke hulpbron bemoeilijkt. Participanten gebruiken dan ook verschillende strategieën om contentmoderatie te omzeilen. Uit onze enquête blijkt tevens dat coronascepsis samenhangt met kritiek op contentmoderatie. Toch zijn er in ons kwalitatieve onderzoek enkele aanwijzingen te vinden dat er onder sceptische gebruikers wel wat behoefte is aan contentmoderatie in algemene zin, ook als mensen het niet per se eens zijn met bepaalde moderatie-interventies in hun eigen content.

3.4.2 Inzicht in moderatie omwille van draagvlak

Een ander belangrijk inzicht is dat niet altijd duidelijk is voor gebruikers waarom er wordt ingegrepen op socialemediaplatformen. Er leven bij sceptische gebruikers verschillende ideeën over hoe moderatie werkt en wie op welke manier kan ingrijpen in deze digitale ruimte. Onder gesprekspartners in het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* leefden vermoedens dat de overheid platformen opdraagt om bepaalde content, accounts of groepen te verwijderen. Deze theorieën worden gestaafd met narratieven van (burger)journalisten die in vrijgegeven overheidsdocumenten over de aanpak van mis- en desinformatie lezen over een samenwerking met technologiebedrijven. Ook is het voor gebruikers soms verwarrend dat contentmoderatie niet altijd consistent uitwerkt. Een gesprekspartner vond het bijvoorbeeld vreemd dat tijdens de coronacrisis een platform haar eerst een bericht liet zien met een link naar een petitie tegen het vaccineren van kinderen, maar toen zij zelf die link deelde haar account binnen enkele seconden tijdelijk werd opgeschort. Deze ervaringen en ideeën geven gebruikers het idee dat zij als 'lastige burgers' meer worden gestraft.

Het lijkt onvermijdelijk dat er een vorm van contentmoderatie plaatsvindt in digitale informatie-omgevingen waar gebruikers zelf inhoud kunnen posten. In zowel de Amerikaanse als de Europese denkmogeligheden over sociale media speelt contentmoderatie een rol, met aandacht voor de afweging tussen de vrijheid van meningsuiting en het weren van risico's in het publieke belang (O'Hara en Hall 2021). In juli 2022 heeft het Europees Parlement de Digital Services Act (DSA) aangenomen, die in 2024 volledig in werking zal treden. De DSA beoogt dat platformen hun gebruikers meer uitleg en transparantie bieden over hoe en waarom zij content modereren (EC 2022b).

Onze onderzoeksresultaten geven aanleiding voor platformen om na te denken over vormen van moderatie die rekening houden met de nieuwsgierigheid en onderzoeksbereidheid van gebruikers. Zijn er interventies te bedenken die meer rekening houden met deze houding en de bredere beleveniswereld van gebruikers? Naast de soort interventies, kan een nieuwsgierige houding ook in de toon van een tekst terugkomen die bij contentmoderatie-interventies gebruikt wordt. Deze vraag is in eerste instantie gericht aan de socialemediabedrijven die de interventies bedenken en uitvoeren. Overheden kunnen ook nadenken over het stimuleren van de soort contentmoderatie die rekening houdt met de bredere belevingswereld van gebruikers. Daarnaast zien we een kans voor beleidsmakers, toezichthouders en het maatschappelijk middenveld om op deze condities te letten binnen het feedbackproces dat de DSA organiseert op de rapportages van socialemediabedrijven (EC 2022b).

Bij de respondenten van ons onderzoek bestaat er in ieder geval behoefte aan kennis over en transparantie rondom overheids- en platformbeleid met betrekking tot contentmoderatie. Gegeven de betekenis van sociale media in het dagelijks leven van burgers is het belangrijk dat zij een goed beeld hebben van hoe contentmoderatie werkt, welke actoren daarbij betrokken zijn en wat het onderliggende afwegingskader is. Met dit afwegingskader bedoelen we niet de specifieke richtlijnen die een platform stelt (zoals 'je mag niet zeggen dat de coronavaccins niet effectief zijn'), maar een achtergrondverhaal over de prioritering van publieke belangen in het online debat, welke ruimte platformen zelf hebben om deze prioritering en afwegingen te maken en waar de kaders van de wetgeving beginnen. Dat afwegingskader verdient aandacht omdat het soms discutabel is wat er 'onwenselijk' of 'schadelijk' is aan inhoud die 'onwaar' of 'onbewezen' wordt geacht. Zoals een gesprekspartner vroeg in een van de interviews: 'Waarom zou ik online niet iets mogen delen wat niet waar is?'

Draagvlak voor moderatie is belangrijk. Gebruikers gaan akkoord met de voorwaarden van een platform, maar dit zegt niet dat zij deze regels altijd (blijven) onderschrijven. Dit zou je als een kwestie tussen gebruikers en een platform kunnen zien, waarbij de gebruiker ervoor kan kiezen om naar een ander platform te gaan, maar dit is in de praktijk niet altijd even makkelijk. Mensen bouwen een netwerk op een platform en investeren in specifieke technologische en sociale vaardigheden die niet voor iedereen makkelijk mee te nemen zijn naar een ander platform. Bovendien kan een gebrek aan draagvlak voor moderatieregels ook weerslag hebben op het institutioneel vertrouwen van wantrouwende burgers. Sociale media zijn namelijk belangrijke sociale en maatschappelijke functies gaan vervullen in het dagelijks leven van vele burgers. In dit kader is het lastig om een gebrek aan draagvlak voor specifieke vormen van contentmoderatie af te doen als iets wat makkelijk op te lossen is met een individuele keuze voor een ander platform, of de keuze om helemaal geen sociale media meer te gebruiken.

3.4.3 Eerlijk over de tekortkomingen van contentmoderatiebeleid

Inzicht in contentmoderatie is niet alleen belangrijk vanwege het draagvlak onder gebruikers. Tegelijkertijd is het belangrijk om te investeren in het besef onder gebruikers dat contentmoderatiebeleid in de praktijk altijd met onduidelijkheden, tegenstrijdigheden, oververwijdering en onderverwijdering gepaard zal gaan. De kwaliteitseisen van afwegingen over een concrete casus, zoals we die van de rechtspraak verwachten, zijn niet haalbaar in de context van de grote schaal van sociale media. De richtlijnen die een platform stelt voor wat gebruikers niet mogen delen, zullen altijd algemeen geformuleerd moeten zijn. Het is lastig om van tevoren te bedenken wat voor concrete uitingen mensen kunnen geven aan een bepaald idee of informatie. Er staat namelijk heel veel content op sociale media. Een groot deel van de moderatie gaat dan ook automatisch, met filtering aan de voorkant (zoals uploadfilters) of na plaatsing. Voor het handmatige deel heeft een contentmoderator maar weinig tijd en informatie om een beslissing te maken. De nieuwe DSA zet in op betere geschillenbeslechting voor gebruikers die het niet eens zijn met een moderatiebeslissing, maar ook hierbij lijkt 'high volume, low quality' het hoogst haalbare te zijn (Keller 2022; Gillespie 2020). Het is dus aannemelijk dat de moderatieregels van platformen nooit geheel consistent uitgevoerd kunnen worden. In ons perspectief is het belangrijk dat socialemediaplatformen en de overheid werken aan het besef bij gebruikers dat er praktische grenzen aan de uitvoering van contentmoderatie zitten en dat inconsistente uitvoering niet per se een reden tot wantrouwen hoeft te zijn. Het zou ook nuttig kunnen zijn om dit inzicht te integreren in mediawijsheidsinitiatieven.

3.5 Overheidscommunicatie

Op basis van de doordenking van onze resultaten zien we kansen om een nieuwsgierig houding aan te nemen bij overheidscommunicatie. We moedigen overheidsinstellingen aan om eigen denkbeelden, beleid en communicatie-uitingen vanuit een sceptische blik te bekijken. Of, beter nog: met verschillende sceptische blikken, omdat we weten dat er verschillende sceptische denkbeelden bestaan. Hoe komt een boodschap over op iemand die het idee heeft dat de overheid niet het beste voor heeft met haar burgers? Zeker als communicatie gericht is op sceptische mensen, of onderwerpen bevat die raken aan hun interesse, is het noodzakelijk om daar rekening mee te houden. Bewustzijn over wat iemand met een wantrouwend perspectief ziet en hoort is daarvoor cruciaal. Anders kunnen boodschappen die misschien goed bedoeld zijn, toch leiden tot gevoelens van uitsluiting. Hiervoor is het ook belangrijk om in dialoog te zijn met sceptische burgers en te weten waar het wantrouwen op gebaseerd is.

3.5.1 *Transparantie over doelen beleid en onzekerheid van kennis...*

Explicietere communicatie is van belang als het gaat om de onzekerheid van (wetenschappelijke) kennis die aan beleidskeuzes ten grondslag ligt. Veranderingen in het overheidsnarratief over de werkzaamheid van bepaalde maatregelen riepen tijdens de coronacrisis immers vragen op. Vanuit democratisch oogpunt is het belangrijk om transparant te zijn over de kennisbasis onder beleid. Narratieven over 'wat werkt' kunnen veranderen, omdat kennis uit onderzoek in beweging is. Daarnaast is niet alle gewenste kennis die nodig is om een goede beleidsafweging te maken, altijd goed of tijdig te onderzoeken. Hoewel waarschijnlijk niet alle burgers geïnteresseerd zullen zijn in de onzekerheden van beleid, is het vanuit democratisch oogpunt wel belangrijk om deze te communiceren en op toegankelijke wijze vindbaar te maken. Het beeld dat uit onze kwalitatieve studie naar voren komt, is dat sceptische burgers tijdens de coronacrisis juist geïnteresseerd waren in het 'waarom' en niet alleen in welke maatregelen wanneer ingingen. Wanneer een maatregel met een ferme stelligheid werd gecommuniceerd en later veranderde zonder, in hun ogen, genoeg aandacht te besteden aan de reden achter de verandering, voedde dit een gevoel van wantrouwen. Deze vorm van meer complete en transparante communicatie adviseerde het SCP ook tijdens de coronacrisis verschillende keren (zie bv. SCP 2021a en 2021b).

3.5.2 *... en over meerstemmigheid binnen de overheid*

In een deel van de sceptische narratieven komt een beeld naar voren van de overheid als een eenstemmige actor met slechte intenties die zij zonder tegenspraak kan uitvoeren. Als overheidsactoren dit beeld willen weerleggen, kan het nuttig zijn om duidelijk en transparant te communiceren over verschillende opinies en denkkaders binnen de overheid. Verschillende overheidsorganisaties en politieke actoren hebben verschillende doelstellingen, belangen en manieren van beredeneren. Dat bijvoorbeeld het RIVM, het SCP en de NCTV vanuit een ander perspectief naar de coronacrisis kijken en met eigen analyses komen, kan nuttig zijn om het beeld van een eenstemmige overheid te weerspreken. Daarvoor is het wel nodig expliciet over de rollen en denkkaders te communiceren. Ook in dat licht is het goed om explicieter te zijn over de achtergrond en totstandkoming van een boodschap.

Hoe communiceer je om te stimuleren dat burgers kritisch reflecteren op bewijslast, kleuring van informatie en de achtergrond van een boodschap, zoals staat aangegeven in het Mediawijsheid Competentiemodel (Netwerk Mediawijsheid 2021)? Naast ruimte voor meerstemmigheid is het belangrijk om na te denken over een vorm van overheidscommunicatie die meer rekenschap geeft van het (organisatie)perspectief waaruit een boodschap komt. Daarbij kunnen we er niet van uitgaan dat mensen weten wat elke actor doet en vanuit welk denkkader afwegingen gemaakt worden, daar is het overheidsstelsel te complex voor. Daarnaast kunnen boodschappen die voor een ingevoerd publiek geschreven zijn in hele andere interpretaties en contexten terechtkomen. Het is dus belangrijk om in communicatie-uitingen aandacht te besteden aan de rol en het afwegingskader van de organisatie.

3.6 Reflectie op de journalistiek in crisistijd

De participanten van het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* ervoeren berichtgeving in journalistieke media als eenzijdig. Zij misten aandacht voor alternatieve theorieën, verklaringen, kritische vragen over doelstellingen en doelmatigheid van het beleid. Ze vroegen zich af waarom er online zo veel alternatieve informatie te vinden was, maar daar in journalistieke media zo weinig aandacht voor was. Voor de journalistiek leveren deze vragen een lastige kwestie op. Voor sommige alternatieve ideeën was het moeilijk om gefundeerde uitspraken te doen, zoals bij narratieven over macht die 'op de achtergrond' wordt uitgeoefend en intenties die geheim gehouden worden. Daarnaast zullen de eigen opvattingen van journalisten en de dynamiek op de redactie een rol hebben gespeeld bij de manier waarop er over corona bericht werd (Reese en Shoemaker 2016; Van Rijsewijk 2022). Het onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media* kan wel helpen om met wat meer afstand naar een wat groter deel van de berichtgeving te kijken, in plaats van naar losse artikelen en wat daar wel en niet aan klopt. Dit type onderzoek kan journalisten inzichten geven en helpen bewuster om te gaan met meerstemmigheid. Ook in crisistijd is het goed om reflectief te zijn op het beeld dat mediaberichtgeving in het algemeen achterlaat.

Uit het onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media* blijkt dat in de vier grootste Nederlandse kranten coronasceptische ideeën vaak als positief of juist als negatief/aanvallend zijn besproken en veel minder in neutrale termen of weerlegd met een uitleg. De positieve boodschap werd vaak door een coronasceptische bron gegeven en de negatieve/aanvallende boodschap was niet afkomstig uit een bron, maar vanuit de auteur van het artikel zelf. Coronascepsis neerzetten als een conflict en afdoen als complotdenken of niet op waarheid gebaseerd, zonder dit verder uit te leggen, bevestigen voor coronasceptische mensen dat de journalistiek vooringenomen tegenover hun ideeën staat.

Pluriformiteit is een belangrijk uitgangspunt van de journalistiek. Dit geldt zowel voor ieder journalistiek medium op zichzelf, als voor het collectief van journalistieke media als geheel. Dat betekent niet dat er voor iedere visie evenveel ruimte zou moeten zijn. Pluriformiteit hoeft niet ten koste te gaan van andere journalistieke principes, zoals waarheidsvinding. Een invulling hiervan zou kunnen zijn om, wat betreft coronascepsis, niet de uitersten op te zoeken of de scepsis in het extreme te trekken. Sommige alternatieve theorieën bevatten claims die, in letterlijke zin, voor een verhaal misschien moeilijk hard te maken of te weerleggen zijn. Deze claims uiten echter wel achterliggende sentimenten van zorgen om vergaande overheidsinvloed in hun dagelijks leven, privacy, of het gebrek aan democratische controle op internationale organisaties en verbanden.

3.6.1 Journalistieke reflectie verder stimuleren

Voor de overheid ligt er een beperkte rol als het gaat om meerstemmigheid in de journalistiek, omdat persvrijheid een grondbeginsel is. Het beleid vanuit het ministerie van OCW dat verantwoordelijk is voor mediabeleid, bemoeit zich niet met de inhoud van de journalistiek. Het ministerie zet zich in om de journalistiek te stimuleren en te sturen op een pluriform mediabestel door middel van de financiering van bijvoorbeeld de Nederlandse Publieke Omroep (NPO), het Commissariaat voor de Media (CvdM) en het Stimuleringsfonds voor de Journalistiek (SvdJ). Bij het stimuleren van reflectie binnen de journalistiek door de beroepsgroep zelf kan de overheid wel een rol spelen. Het CvdM en SvdJ doen onderzoek en stimuleren onderzoek van anderen naar nieuwe ontwikkelingen in de media en kunnen daar advies over uitbrengen. Het CvdM stelt in de Mediamonitor van 2022 dat het (weer) aandacht wil besteden aan pluriformiteit in het journalistieke nieuwsaanbod, ook in de digitale omgeving (CvdM 2022). Dat is een stap in de goede richting. OCW, CvdM, SvdJ en de beroepsgroep zouden verder kunnen nadenken over manieren waarop het debat over de reflexiviteit van de journalistiek ook op een structurelere manier onderzocht kan worden en onder de aandacht van de journalistiek kan worden gebracht. Wij raden daarbij aan niet alleen te kijken naar specifieke journalistieke producten en of deze wel of niet voldoende tegemoetkomen aan de basiswaarden van de journalistiek, maar ook pluriformiteit van media over langere periodes en over verschillende onderwerpen in kaart te brengen.

3.7 Een open en integrale blik

Dit rapport bevat doordenkingen vanuit onze onderzoeksresultaten naar een aantal specifieke beleidsdossiers, zoals overheidsbeleid en -communicatie over de pandemie, contentmoderatiebeleid en reflectie op journalistieke media. Ons uitgangspunt is daarbij steeds om vanuit burgerperspectief te kijken naar het versterken van institutioneel vertrouwen, om de kwaliteit van de samenleving te verbeteren. Enerzijds zien we het belang van scepsis onder burgers voor het functioneren van de democratie. Burgers kunnen er niet blind op vertrouwen dat de overheid altijd het goede doet. Anderzijds zien we dat een sterke vorm van scepsis bij burgers ertoe kan leiden dat mensen uitsluiting ervaren en hun vertrouwen in de democratie verliezen. We kunnen deze processen dus ook niet afdoen als iets triviaals dat alleen is gebeurd tijdens de coronacrisis.

Mensen vinden het over het algemeen lastig om met visies om te gaan die zij zelf als heel anders ervaren. We pleiten ervoor dat we als maatschappij in het algemeen, en instituties in het bijzonder, met een open blik blijven kijken naar wat aanleiding tot wantrouwen geeft. Deze overkoepelende boodschap van nieuwsgierig zijn naar andere visies is ongetwijfeld ook te vertalen naar andere specifieke beleidsterreinen die te maken hebben met coronascepsis, of zelfs nog breder naar terreinen waar institutioneel wantrouwen een rol speelt en de informatie van de overheid in twijfel wordt getrokken.

Onze empirische resultaten bieden inzicht in de verschillende facetten van het dagelijks leven van sceptische burgers die aanleiding geven tot scepsis of deze houding versterken. Het was nooit één bron of interactie die iemands visie bepaalde, maar juist de combinatie van ervaringen op sociale media, in persoonlijke kring, representatie in de media en in overheidscommunicatie, politieoptreden bij demonstraties en conclusies op basis van eigen onderzoek naar bronnen. De ervaring dat sceptische ideeën niet serieus genomen werden, loopt als een rode draad door deze verschillende verhalen heen. Ervaringen van marginalisatie zorgen er niet voor dat deze alternatieve narratieven verdwijnen en ze kunnen het wantrouwen over democratische processen juist versterken. Onze oproep aan instituties is dan ook om de percepties van het beleid en de communicatie van de overheid te zien in relatie tot het totaalbeeld van ervaringen van respondenten. Het vraagt dus om een integrale benadering. Ook wanneer een institutie dit totaalbeeld zelf niet onderschrijft, is het waardevol om te leren begrijpen hoe het komt dat sceptische burgers een ander beeld van de overheid en maatschappij hebben gehad tijdens de coronacrisis.

Literatuur

- Aanwijzingen voor de Planbureaus (2012). *Aanwijzingen voor de Planbureaus*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via wetten.overheid.nl/BWBR0031972/2012-04-01.
- AIVD (2023). *AIVD Jaarverslag 2022*. Den Haag: Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst.
- Andeweg, R.B. (2014). *Studying political legitimacy; A critical reappraisal*. Amsterdam: KNAW Conference on New Directions in Legitimacy Research.
- Baneke, I. en S. Keukenkamp (2021). Wie zijn de demonstranten op het Museumplein? Een kijkje achter de schermen van de coronaprotesten. In: *Trouw*, 23 januari 2021. Geraadpleegd 16 januari 2023 via www.trouw.nl/binnenland/wie-zijn-de-demonstranten-op-het-museumplein-een-kijkje-achter-de-schermen-van-de-coronaprotesten~bb8af733.
- Baker, S.A., M. Wade en M.J. Walsh (2020). The challenges of responding to misinformation during a pandemic: content moderation and the limitations of the concept of harm. In: *Media International Australia*, jg. 17, nr. 1, p. 103-107.
- Blijleven, W., F. de Koning, S. Sarwary en P. Feijten (nog te verschijnen). *Mensbeelden in LLO-beleid en de COVID-vaccinatiestrategie* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- BZK (2022). *Kamerbrief: Rijksbrede strategie effectieve aanpak van desinformatie*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2022/12/23/kamerbrief-over-rijksbrede-strategie-effectieve-aanpak-van-desinformatie.
- CvdM (2022). *Digital News Report: Nederland 2022*. Hilversum: Commissariaat voor de Media.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en E. Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020* | 2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Devine, D., J. Gaskell, W. Jennings en G. Stoker (2020). *Exploring trust, mistrust and distrust*. Southampton: University of Southampton.
- Dommering, E. (2019). *De Europese informatierechtsorde*. Amsterdam: deLex.
- Douek, E. (2020). *COVID-19 and Social Media Content Moderation*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.lawfareblog.com/covid-19-and-social-media-content-moderation.
- Duin, R.J. (2022). Steeds meer mensen sluiten zich aan bij de coronaprotesten. Maar wie zijn het? En wat willen ze? In: *Het Parool*, 6 januari 2022. Geraadpleegd 16 februari 2023 via www.parool.nl/nederland/steeds-meer-mensen-sluiten-zich-aan-bij-de-coronaprotesten-maar-wie-zijn-het-en-wat-willen-ze~b1402310.
- EC (2022a). *2022 Strengthened Code of Practice on Disinformation*. Brussel: Europese Commissie. Geraadpleegd 23 januari 2023 via digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/2022-strengthened-code-practice-disinformation.
- EC (2022b). *The Digital Services Act: ensuring a safe and accountable online environment*. Brussel: Europese Commissie. Geraadpleegd 23 januari 2023 via commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act-ensuring-safe-and-accountable-online-environment_en.
- Facebook Transparency Center (2023). *Desinformatie*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via transparency.fb.com/policies/community-standards/misinformation.
- Gillespie, T. (2020). Content moderation, AI, and the question of scale. In: *Big Data & Society*, jg. 7, nr. 2, p. 1-5 (doi.org/10.1177/2053951720943234).
- Gilley, B. (2006). The meaning and measure of state legitimacy: Results of 72 countries. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, nr. 3, p. 499-525.
- Heck, S. van (2020). *Complottheorieën over het coronavirus*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.ipsos.com/nl-nl/complottheorieen-over-het-coronavirus.
- Hine, C. (2015). *Ethnography for the Internet: Embedded, Embodied and Everyday*. Londen: Routledge.
- Hoboken, J. van, N. Appelman, R. Ó Fathaigh, P. Leerssen, T. McGonagle, N. van Eijk en N. Helberge (2019). *Het juridisch kader voor de verspreiding van desinformatie via internetdiensten en de regulering van politieke advertenties*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Holland, R. (1999). Reflexivity. In: *Human Relations*, jg. 52, nr. 4, p. 463-484.

- Holmes, A.G.D. (2020). Researcher Positionality - A Consideration of Its Influence and Place in Qualitative Research - A New Researcher Guide. In: *Shanlax International Journal of Education*, jg. 8, nr. 4, p. 1-10.
- Jennings, W., G. Stoker, V. Valgarðsson, D. Devine en J. Gaskell (2021). How trust, mistrust and distrust shape the governance of the COVID-19 crisis. In: *Journal of European Public Policy*, jg. 28, nr. 8, p. 1174-1196.
- Keller, D. (2022). *The DSA's Industrial Model for Content Moderation*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via verfassungsblog.de/dsa-industrial-model.
- Keulemans, M. (2023). Wetenschappers bezorgd over AIVD-rapport: ga juist in gesprek met complotdenkers. In: *de Volkskrant*, 23 april 2023. Geraadpleegd 25 april 2023 via www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wetenschappers-bezorgd-over-aivd-rapport-ga-juist-in-gesprek-met-complotdenkers~bfb3199b.
- Keulenaar, E. de, J.C. Magalhães en B. Ganesh (2022). *Modulating moderation: A genealogy of objectionable content on Twitter* (onder review). Geraadpleegd 23 januari 2023 via medRxiv.org/wvp8c.
- Klerk, M.D. de, I. Plaisier en F. Wagemans (2020). *Welbevinden ten tijde van corona: Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Klerk, M. D. de, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (2021). *Een jaar met corona*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Meer, T. van der, E. Steenvoorden en E. Ouattara (2023). Fear and the COVID-19 rally round the flag: a panel study on political trust. In: *West European Politics*, p. 1-17 (doi.org/10.1080/01402382.2023.2171220).
- Mensink, W. (2021). *Barstjes in de lokale gemeenschap. Conflicten over verduurzamingsplannen in de leefomgeving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Miltenburg, E., B. Geurkink, S. Tunderman, D. Beekers en J. den Ridder (2022). *Burgerperspectieven 2022 | 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- NCTV (2021). *De verschillende gezichten van de coronaprotesten*. Den Haag: Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid.
- Netwerk Mediawijsheid (2021). *Mediawijsheid Competentiemodel*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via netwerkmediawijsheid.nl/kennis-tools/competentiemodel.
- Noije, L. van en K. Sadiraj (2021). Legitimiteit in crisistijd. In: M. de Klerk, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (red.), *Een jaar met corona* (p. 157-181). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Notities. Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- O'Hara, K. en W. Hall (2021). *Four Internets: Data, Geopolitics, and the Governance of Cyberspace*. Oxford: Oxford University Press.
- Opree, S.J. (2017). Media literacy. In: P. Rössler, C. A. Hoffner en L. van Zoonen (red.), *The International Encyclopedia of Media Effects*. Hoboken: John Wiley & Sons (doi.org/10.1002/9781118783764).
- Opree, S.J., B.M. Stam en J. Jansz (2021) *Mediawijsheid onderzoek onder de loep: De staat van het onderzoek naar mediawijsheid in Nederland (2013 t/m 2020)*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Peeters, T., E. Smits van Waesberghe, A. Mesic en R. van Wonderen (2020). *Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk. Verhalen van burgers met gebrek aan vertrouwen in instituties*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- RvC (2005). *Mediawijsheid; De ontwikkeling van nieuw burgerschap*. Den Haag: Raad voor Cultuur.
- ROB (2019). *Zoeken naar waarheid. Over waarheidsvinding in de democratie in het digitale tijdperk*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- ROB (2022). *Gezag herwinnen. Over de gezagswaardigheid van het openbaar bestuur*. Den Haag: Raad voor het Openbaar Bestuur.
- Reese, S.D. en P.J. Shoemaker (2016). A media sociology for the networked public sphere: The hierarchy of influences model. In: *Mass Communication and Society*, jg. 19, nr. 4, p. 389-410.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, S. Kunst, L. van 't Hul en A. van den Broek (2022) *Burgerperspectieven 2022 | 1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, L. van 't Hul en A. van den Broek (2023) *Burgerperspectieven 2023 | 1*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rijksoverheid (2023a). *Algemene coronaregels*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/algemene-coronaregels.

- Rijksoverheid (2023b). *Coronawet vervangt noodverordeningen*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-covid-19/algemene-coronaregels/coronawet-vervangt-noodverordeningen.
- Rijksoverheid (2023c). *Veiligheid coronavaccin*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/coronavirus-vaccinatie/veiligheid-coronavaccin.
- Rijsewijk, M. van (2022). *De journalistiek en kritiek in de coronapandemie* (masterthesis). Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- RIVM (2023). *COVID-19*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.rivm.nl/coronavirus-covid-19.
- Roberts, S.T. (2017). *Content moderation*. Los Angeles: University of California. Geraadpleegd via escholarship.org/content/qt7371c1hf/qt7371c1hf.pdf.
- Rosman, C. (2020). Dit zijn de mensen achter de coronaprotesten. In: *Algemeen Dagblad*, 10 juli 2020. Geraadpleegd 16 februari 2023 via www.ad.nl/binnenland/dit-zijn-de-mensen-achter-de-coronaprotesten-we-willen-onze-vrijheid-terug~a682c8bd.
- Schwab, K. en T. Malleret (2020). *COVID-19: The Great Reset*. Genève: Forum Publishing.
- Scott, M. en L. Kayali (2020) What Happened When Machines Took Over Social Media. In: *Politico*, 19 oktober 2020.
- Schouten, J. (2023). 'Desinformatie' over vaccins bestrijden. Wat deden ambtenaren achter de schermen? In: *NRC Handelsblad*, 25 april 2023. Geraadpleegd 1 mei 2023 via www.nrc.nl/nieuws/2023/04/25/desinformatie-over-vaccins-werd-gewist-maar-wie-besloot-wat-a4163066.
- SCP (2021a) *Adviesbrief: Sociaal maatschappelijke reflectie op openingsplan 9 maart 2021*. Geraadpleegd 22 februari 2023 via www.scp.nl/dossiers/publicaties/publicaties/2021/04/09/adviesbrieven-maatschappelijke-effecten-corona.
- SCP (2021b) *Adviesbrief: Sociaal maatschappelijke reflectie mogelijke maatregelen Covid-19 10 september 2021*. Geraadpleegd 22 februari 2023 via www.scp.nl/dossiers/publicaties/publicaties/2021/04/09/adviesbrieven-maatschappelijke-effecten-corona.
- SCP (2021c). *Meerjarenplan SCP 2021-2025*. Geraadpleegd 23 januari 2023 via www.scp.nl/publicaties/jaarverslagen/2021/mjp/mjp-2021/mjp.
- Thomassen, J., R. Andeweg en C. van Ham (2017). Political Trust and the decline of legitimacy debate: a theoretical and empirical investigation into their relationship. In: S. Zmerli en T.W.G. van der Meer (red.), *Handbook on Political Trust* (p. 509–525). Cheltenham: Edward Elgar.
- Varis, P. (2014). *Digital Ethnography*. Tilburg: Tilburg University (Tilburg Papers in Culture Studies 104).
- Verbeek-Oudijk, D., S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.) (2023). *Sociale en Culturele Ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wagemans, F. en J. Schaper (2021). Maatschappelijke samenhang. In: M. de Klerk, M. Olsthoorn, I. Plaisier, J. Schaper en F. Wagemans (red.), *Een jaar met corona* (p. 157-181). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WHO (2020). *An ad hoc WHO technical consultation managing the COVID-19 infodemic: call for action*. Genève: Wereldgezondheidsorganisatie.
- Wiegman, P.R. en M. Berkhout (2019). *White paper Mediawijsheid anno 2018*. Hilversum: Netwerk Mediawijsheid.

Bijlage A Methodologische uitleg *mixed methods*-onderzoek

Dit rapport bevat een samenvatting, samenbundeling en doordenking van drie onderzoeken waarin we verschillende onderzoeksmethoden hebben gebruikt. De enquête in het onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland* brengt in kaart hoeveel Nederlanders verschillende coronasceptische ideeën onderschrijven en laat zien met welke factoren coronascepsis statistisch verklaard kan worden. Een enquête is een goede manier om bredere verklarende patronen te testen, maar hiervoor moet je gebruik maken van vooraf gedefinieerde stellingen en vragen. De etnografie in het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* is gebaseerd op de visies en ervaringen van een beperkter aantal mensen, maar deze methode biedt wel de ruimte om coronascepsis te beschrijven aan de hand van de ervaringen en woorden van participanten zelf. De etnografie en enquête laten zien hoe mensen over informatie uit verschillende mediaomgevingen denken. De inhoudsanalyses uit het onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media* bieden juist weer inzicht in de coronasceptische narratieven die in deze verschillende informatieomgevingen te vinden waren. In deze bijlage leggen we uit hoe we de verschillende methoden van de deelstudies op elkaar hebben afgestemd en hoe we bevindingen van onderzoeken met verschillende methoden hebben geïntegreerd in verschillende fasen van het onderzoek.

A.1 Pilotfase

Ons vertrekpunt aan het begin van dit onderzoek was dat coronascepsis gaat over het betwijfelen of afwijzen van overheidsinformatie over het coronavirus en het coronabeleid. We wisten echter nog niet precies welke overheidsnarratieven mensen met scepsis benaderden, en welke narratieven ze daartegenover plaatsten. Daarom startten we met een exploratieve pilot, voordat we aan de uiteindelijke empirische studies begonnen. Door middel van een kwantitatieve en kwalitatieve inhoudsanalyse van socialemediaberichten brachten we terugkerende termen en voorbeelden van alternatieve narratieven in kaart. In deze pilotfase moesten we regelmatig beoordelen of iets sceptisch genoeg was om mee te nemen in de volgende reeks aan zoektermen die we gebruikten. We hebben hierbij de focus gelegd op narratieven die heel duidelijk afweken van het beeld over corona dat de overheid schetste. Overheidsinformatie gaf bijvoorbeeld aan dat de coronavaccins veilig en effectief waren, dus focusten we op alternatieve narratieven die duidelijk het tegenovergestelde beweerden. Als je coronascepsis als een spectrum ziet, begonnen we met het inductief in kaart brengen van narratieven die aan de meer sceptische kant zitten en het overheidsnarratief eerder afwezen dan betwijfelden. Vanuit daar kwamen er gedurende het project ook narratieven bij die meer twijfel en minder afwijzing bevatten. Tevens besteedden we aandacht aan de interactie tussen kritiek en scepsis die we empirisch aantroffen. Hoewel we dus inductief begonnen vanuit de duidelijk afwijzende kant, hebben we op verschillende manieren recht proberen te doen aan de nuance van het spectrum aan coronasceptische denkbeelden.

In de pilotfase ontwikkelden we ook de vragen voor de enquête van het onderzoeksrapport *Coronascepsis in Nederland*: vanuit de exploratieve pilot van media-analyse deden we inspiratie op voor onderwerpen om uit te vragen. Zo ontstond het palet aan onderwerpen dat we uiteindelijk hebben uitgevraagd. Toch zijn er ook verschillen tussen welke onderwerpen we hebben uitgevraagd en de onderwerpindeeling van de socialemedia-analyse in het onderzoeksrapport *Coronascepsis in de media*. We konden niet alle narratieven uitvragen door ruimtegebrek en omdat sommige narratieven te specifiek, niche, of tijdgebonden waren. We hebben dus voor een brede selectie gekozen.

Een andere opbrengst van de initiële socialemedia-analyse is dat het focus aanbracht voor de vindplaatsen voor de digitale etnografie. We wilden vanuit verschillende ideeën coronascepsis onderzoeken en de socialemediapilot leidde ons tot twee invalshoeken: vaccinscepsis vanuit een gezondheidsinvalshoek en de invalshoek van de (internationale) controlestaat.

A.2 Integratiefase

Tijdens de uitvoeringsfase hebben we voor de duiding van de zoektermen en hashtags die we vonden voor de sociale media-analyse veel gehad aan de digitale etnografie. Om erachter te komen of een term inderdaad over corona ging en als sceptisch kan worden beoordeeld, kwamen de observaties en interviews goed van pas. Dit hielp op dezelfde manier bij het interpreteren van de resultaten. Voor de integratie van de inzichten uit de verschillende onderzoeksrapporten voor het hoofdrapport hebben we ons laten inspireren door het *piller integration-process* (Johnson et al. 2019). Het basisidee van deze methode is om per thema de data en bevindingen naast elkaar te leggen om te kunnen vergelijken. Zo ontstaat er een interpretatie van de resultaten en wordt duidelijk welke elkaar bevestigen, elkaar aanvullen, of elkaar tegenspreken. Dit proces hebben we doorlopen om tot het hoofdrapport te komen. Zo integreerden we bevindingen rondom wat het concept coronasceptis inhoudt, wat de achtergronden en mechanismen van coronasceptis zijn en welke implicaties onze bevindingen hebben.

Voor het integreren van de vraag wat het concept coronasceptis inhoudt, zijn we inductief te werk gegaan vanuit de drie onderzoeksrapporten. We hebben coronasceptische narratieven thematisch ingedeeld en goed gekeken welke onderwerpen we in de verschillende onderzoeken aantreffen en op wat voor manier. Dit leverde veel overeenkomsten op, maar ook een aantal verschillen. We konden niet alle coronasceptische ideeën uitvragen in de enquête, omdat we maar een beperkt aantal vragen kunnen stellen en we ook een aantal verklarende variabelen wilden testen. Daarnaast konden we juist daar goed redeneren vanuit het concept sceptis, terwijl bij de meer inductieve methoden van de media-analyse en de digitale etnografie ook wel vaak andere concepten naar voren kwamen, zoals kritiek. Sceptis en kritiek waren in de onderzoeksrapporten *Coronasceptis in de media* en *Op zoek naar alternatieven* dus minder goed te onderscheiden. Dat is een logisch gevolg van de methode en levert interessante bevindingen op over hoe die concepten met elkaar verweven zijn.

Bij de achtergronden van coronasceptis vullen de inzichten van de onderzoeksrapporten *Coronasceptis in Nederland* en *Op zoek naar alternatieven* elkaar mooi aan. De bevinding van het enquêteonderzoek dat sceptis vooral samenhangt met institutioneel vertrouwen, vond duidelijk weerklank in de verhalen van de participanten. De interviews wierpen ook enig licht op de vraag wat oorzaak was en wat gevolg: wantrouwen of coronasceptis. Bij sommige participanten was er al wantrouwen tegenover instituties, anderen ontwikkelden wantrouwen aan de hand van sceptische vragen. Bij beiden groepen werd het wantrouwen versterkt door interacties met (overheids)instituties tijdens de coronacrisis. Hierdoor is het niet eenduidig te zeggen wat oorzaak of gevolg is, maar de kwalitatieve data laten de dynamiek tussen institutioneel wantrouwen, interacties met instituties en coronasceptis zien.

Een schijnbare tegenstelling tussen de twee onderzoeksrapporten zien we terug in het begrip eenzaamheid. Het onderzoeksrapport *Coronasceptis in Nederland* liet niet zien dat eenzaamheid samenhangt met coronasceptis, terwijl het onderzoeksrapport *Op zoek naar alternatieven* wel duidelijk liet zien hoe coronasceptische opvattingen relaties met vrienden of familie op spanning heeft gezet. Toch is dit geen echte tegenstelling. Coronasceptische mensen vonden namelijk deels online en deels offline ook een nieuwe gemeenschap die beter bij hun denkbeelden paste. Hoewel zij dus wel hier en daar relaties verloren, noemden onze participanten niet dat zij daardoor eenzamer zijn geworden.

De verschillende methoden en de integratie daarvan hebben ons in staat gesteld om zowel een breed als een verdiepend beeld van coronasceptis te schetsen en daarbij de rol van sociale en journalistieke media in ogenschouw te nemen. Deze inzichten samen hebben we kunnen vertalen naar implicaties waarmee instituties de relatie met sceptische mensen kunnen versterken.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl

50 jaar spiegel
van de
samenleving

